NATUR VÅRDS VERKET

Vårdprogram

Gotska Sandön

Viss bebyggelse 2022

Vårdprogram
Gotska Sandön
Viss bebyggelse 2022

Titel: Vårdprogram Gotska Sandön Viss bebyggelse.

Utgiven av: Länsstyrelsen i Gotlands län

Diarienummer: 512-1725-22

Författare: Daniel Heilborn, Naturvårdsenheten

Foto | omslagsbild: Fyrmästarbostaden Littera A 2021

Foto | inlaga: Anges i anslutning till bild. Om ej annat anges Daniel Heilborn

Kartbilder: Anges i anslutning till bild.

Tryckår: 2022

Tryckeri: Länsstyrelsen i Gotlands län, Visby.

Rapporten finns att hämta i PDF-format på Länsstyrelsens webbplats: www.lansstyrelsen.se/gotland

FÖRORD

Staten äger fastigheten Gotland Fårö Gotska Sandön 1:1. Naturvårdsverket (NV) förvaltar 18 byggnader och två markområden som är statliga byggnadsminnen. 12 Byggnader är lokaliserade i fyrbyn vid Bredsandsudde och övriga 6 objekt är spridda över ön. Det norra fyrtornet är också statligt byggnadsminne, men förvaltas av Sjöfartsverket (SjöV) och omfattas av ett separat vårdprogram. Länsstyrelsen på Gotland sköter genom ett uppdragsavtal fastighetsförvaltningen åt Naturvårdsverket.

Vårdprogrammet omfattar en kulturhistorisk värdebeskrivning, historik och nulägesbeskrivning samt mål och strategier för bevarande och utveckling. Programmet är också värdefullt som diskussions- och beslutsunderlag vid tillståndsprövning av ändringsförslag. I vardagen är det ett praktiskt styrdokument för alla som är verksamma med den dagliga förvaltningen av det statliga byggnadsminnet.

På uppdrag av Hanna Lundkvist (NV) har vårdprogrammet utarbetats av arkitekt Daniel Heilborn, Länsstyrelsen på Gotland, Naturvårdsenheten. Riksantikvarieämbetet har deltagit vid samråd om vårdprogrammet.

Inventering och dokumentation av den aktuella bebyggelsen på Gotska Sandön har utförts under sommaren och hösten 2021. Vårdprogrammet färdigställdes under våren 2022.

.

Hanna Lundkvist
Handläggare, fastighetsenheten
Naturvårdsverket

Fyrbyn från ovan, söderifrån. Foto 2021. David Skoog Länsstyrelsen på Gotland.

Innehåll

FÖRORD 3
1. Sammanfattning 15
1.1 Historisk bakgrund 15
1.2 Statligt byggnadsminne 17
1.3 Kulturhistoriska värden 17
1.4 Målsättning 19
1.5 Vårdkrav 20
1.6 Övriga byggnader av kulturhistoriskt värde 20
2. Fastighetsuppgifter 24
2.1 Fastighetsbeteckning, ägoförhållanden, författningsskydd 24
2.2 Nationalparken Gotska Sandön 33
3. Kulturhistoriska värden 34
3.1 Prefabricerade byggnader & återbruk 34
3.2 Välbevarad helhet 37
3.3 Värdefulla detaljer 37
4. Målsättning 38
4.1 Bevarande och utvecklingsmål 38
4.2 Skötsel, vård och underhåll 40
4.3 Miljö 40
4.4 Risk- och sårbarhetsanalys 41
5. Vårdkrav 41
5.1 Förutsättningar 41
5.2 Krav på tillstånd 42
5.3 Riktlinjer för stomme och exteriör 42
5.4 Riktlinjer för interiörer 44

6. Historik 46
6.1 Bebyggelsens tillkomst, syfte och funktion 46
6.2 Lotsverket och Fyringenjörkontoret 50
6.3 Geologi 50
6.4 Verksamheter 51
6.5 Fyrplatsens utveckling och betydelse 52
7. Fyrmästarbostaden Littera A 54
7.1 Historik och byggnadsteknik 55
7.2 Kulturhistoriska värden 60
7.3 Nulägesbeskrivning 60
7.3.1 Grundläggning 61
7.3.2 Stomme 61
7.3.3 Tak och fasader 62
7.3.4 Fönster och dörrar 63
7.3.5 Planlösning 64
7.3.6 Invändiga ytskikt 64
7.3.7 Uppvärmning & ventilation 65
7.3.8 Vatten och avlopp 65
7.4 Rumsbeskrivning 66
7.4.1 Veranda och entréhall 66
7.4.2 Kök, skafferi och matkällare 68
7.4.3 Kontor 69
7.4.4 Salen 70
7.4.5 Sovrum nere 71
7.4.6 Badrum nere 71
7.4.7 Hall uppe 71
7.4.8 Sovrum söder 71
7.4.9 Sovrum norr 71
8. Fyrvaktarbostad Littera D 72
8.1 Historik och byggnadsteknik 73

8.2 Kulturhistoriska värden ... 74
8.3 Nulägesbeskrivning ... 76
8.3.1 Grundläggning ... 78
8.3.2 Stomme ... 80
8.3.3 Tak och fasader ... 80
8.3.4 Fönster och dörrar ... 81
8.3.5 Planlösning ... 82
8.3.6 Invändiga ytskikt ... 83
8.3.7 Uppvärmning & ventilation ... 83
8.3.8 Vatten och avlopp ... 84
8.4 Rumsbeskrivning ... 84
8.4.1 Östra bostaden (kallas D1), farstu och hall ... 84
8.4.2 Östra bostaden (D1) , kök ... 84
8.4.3 Östra bostaden (D1) , vardagsrum ... 84
8.4.4 Östra bostaden (D1), badrum ... 84
8.4.5 Västra bostaden (kallas D2), farstu och hall ... 84
8.5.6 Västra bostaden (D2), kök ... 84
8.4.7 Västra (D2), bostaden kontorsrum ... 84
8.4.8 Västra bostaden (D2), sovrum och badrum ... 85
8.4.9 Västra bostaden (D2), vind med sovrum och vardagsrum ... 85
9. Fyrvaktarbostad Littera C ... 86
9.1 Historik och byggnadsteknik ... 88
9.2 Kulturhistoriska värden ... 89
9.3 Nulägesbeskrivning ... 90
9.3.1 Grundläggning ... 92
9.3.2 Stomme ... 92
9.3.3 Tak och fasader ... 93
9.3.4 Fönster och dörrar ... 95
9.3.5 Planlösning ... 95
9.3.6 Invändiga ytskikt ... 95
9.3.7 Uppvärmning & ventilation ... 95

9.3.8 Vatten och avlopp 96
9.4 Rumsbeskrivning 96
9.4.1 Farstu och hall 96
9.4.2 Badrum 96
9.4.3 Kök 96
9.4.4 Sovrum mot öster 96
9.4.5 Sovrum mot väster 96
9.4.6 Vind 96
9.4.7 Norra bostaden 96
10. Fyrvaktarbostad Littera B 97
10.1 Historik och byggnadsteknik 98
10.2 Kulturhistoriska värden 99
10.3 Nulägesbeskrivning 101
10.3.1 Grundläggning 101
10.3.2 Stomme 102
10.3.3 Tak och fasader 103
10.3.4 Fönster och dörrar 105
10.3.5 Planlösning 105
10.3.6 Invändiga ytskikt 105
10.3.7 Uppvärmning & ventilation 105
10.3.8 Vatten och avlopp 105
10.4 Rumsbeskrivning 105
10.4.1 Farstu och hall 105
10.4.2 Badrum 105
10.4.3 Kök 106
10.4.4 Sovrum 106
10.4.5 Vardagsrum 106
10.4.6 Sovrum uppe mot väster 106
10.4.7 Sovrum uppe mot öster 107
11. Uthus, förråd 108
11.1 Historik och byggnadsteknik 109

11.2 Kulturhistoriska värden 112
11.3 Nulägesbeskrivning 113
11.3.1 Grundläggning 113
11.3.2 Stomme 113
11.3.3 Tak och fasader 113
11.3.4 Fönster och dörrar 116
11.3.5 Planlösning 116
11.3.6 Invändiga ytskikt 116
12 Skolbyggnaden 117
12.1 Historik och byggnadsteknik 119
12.2 Kulturhistoriska värden 121
12.3 Nulägesbeskrivning 122
12.3.1 Grundläggning 124
12.3.2 Stomme 124
12.3.3 Tak och fasader 124
12.3.4 Fönster och dörrar 124
12.3.5 Planlösning 124
12.3.6 Invändiga ytskikt 124
12.3.7 Uppvärmning & ventilation 124
12.3.8 Vatten och avlopp 124
12.4 Rumsbeskrivning 125
12.4.1 Veranda och entré 125
12.4.2 Skolsalen 125
12.4.3 Källaren 127
12.4.4 Bostad mot norr, hall och badrum 127
12.4.5 Bostad mot norr, sovrum 127
12.4.6 Bostad mot norr vardagsrum 127
12.4.7 Bostad mot norr. Kök 128
12.4.8 Museum utställning, vindslokal mot söder 128
12.4.9 Museum bibliotek, vindslokal mot norr 128
13. F.d tvätt- och bagarestuga 130

13.1 Historik och byggnadsteknik 132
13.2 Kulturhistoriska värden 135
13.3 Nulägesbeskrivning 137
13.3.1 Grundläggning 138
13.3.2 Stomme 138
13.3.3 Tak och fasader 138
13.3.4 Fönster och dörrar 138
13.3.5 Planlösning 139
13.3.6 Invändiga ytskikt 139
13.3.7 Uppvärmning & ventilation 139
14. Fotogenförråd & matkällare 140
14.1 Historik och byggnadsteknik 141
14.2 Kulturhistoriska värden 144
14.3 Nulägesbeskrivning 147
14.3.1 Grund 147
14.3.2 Stomme 147
14.3.3 Tak och fasader 147
14.3.4 Fönster och dörrar 147
14.3.5 Planlösning 147
14.3.6 Invändiga ytskikt 148
13.3.7 Uppvärmning & ventilation 148
14.4 Rumsbeskrivning 148
14.4.1 Källare a, f.d fotogen- och oljeförråd 148
14.4.2 Källare b, matkällare 149
14.5.3 Källare c, matkällare 150
15. Uthus, ”Litt B Annexet” 152
15.1 Historik och byggnadsteknik 153
15.2 Kulturhistoriska värden 153
15.3 Nulägesbeskrivning 154
15.3.1 Grundläggning 156

15.3.2 Stomme 156
15.3.3 Tak och fasader 156
15.3.4 Fönster och dörrar 156
15.4 Rumsbeskrivning 156
15.4.1 Avträde mot norr 156
15.4.2 Förråd i mitten 156
15.4.3 Rum för boende sydöstra gaveln, ”Litt B annexet” 156
16. Avträden tillhörande bostadshus Littera C & D 157
16.1 Historik och byggnadsteknik 158
16.2 Kulturhistoriska värden 160
16.3 Nulägesbeskrivning 162
16.3.1 Grundläggning 164
16.3.2 Stomme 165
16.3.3 Tak och fasader 165
16.3.4 Fönster och dörrar 165
16.3.6 Invändiga ytskikt 165
17. Mark & övriga anläggningar i fyrbyn 167
17.1 Historik och byggnadsteknik 167
17.2 Kulturhistoriska värden 169
17.3 Nulägesbeskrivning 172
18. Gottbergs lada 176
18.1 Historik och byggnadsteknik 177
18.2 Kulturhistoriska värden 179
18.3 Nulägesbeskrivning 179
18.3.1 Grund 182
18.3.2 Stomme 182
18.3.3 Tak och fasader 182
18.3.4 Fönster och dörrar 182
19. Gottbergs fängelse 183

19.1 Historik och byggnadsteknik 184
19.2 Värdebeskrivning 184
19.3 Nulägesbeskrivning 185
19.3.1 Grund 185
19.3.2 Stomme 185
19.3.3 Tak och fasader 185
19.3.4 Fönster och dörrar 186
19.3.5 Planlösning 186
19.3.6 Invändiga ytskikt 186
20. Skogshuggarbaracken 189
20.1 Historik och byggnadsteknik 190
20.2 Kulturhistoriska värden 190
20.3 Nulägesbeskrivning 192
20.3.1 Grund 192
2.3.2 Stomme 192
20.3.3 Tak och fasader 192
20.3.4 Fönster och dörrar 194
20.3.5 Planlösning 194
20.3.6 Invändiga ytskikt 194
20.3.7 Uppvärmning & ventilation 194
20.3.8 Vatten och avlopp 194
21. Bourgströms jaktstuga 197
21.1 Historik och byggnadsteknik 198
21.2 Kulturhistoriska värden 200
21.3 Nulägesbeskrivning 200
21.3.1 Grundläggning 203
21.3.2 Stomme 203
21.3.3 Tak och fasader 203
21.3.4 Fönster och dörrar 203
21.3.5 Planlösning 204

21.3.6 Invändiga ytskikt 204
21.3.7 Uppvärmning & ventilation 205
21.3.8 Vatten och avlopp 205
21.5 Rumsbeskrivning 206
21.5.1 Allrum 206
21.5.2 Kök 206
21.5.2 Förråd f.d båthus 206
22. Bourgströms, uthus och båthus 211
22.1 Historik och byggnadsteknik 212
22.2 Kulturhistoriska värden 213
22.3 Nulägesbeskrivning 213
22.3.1 Grund 216
22.3.2 Stomme 216
22.3.3 Tak och fasader 216
22.3.4 Fönster och dörrar 217
23. Tomtebo, Österbo 219
23.1 Historik och byggnadsteknik 220
23.2 Kulturhistoriska värden 220
23.3 Nulägesbeskrivning 221
23.3.1 Grundläggning och stomme 221
23.3.2 Tak och fasader 224
23.3.3 Fönster och dörrar 224
23.3.4 Planlösning 224
23.3.5 Invändiga ytskikt 226
23.3.6 Uppvärmning & ventilation 226
24. Kabelboden 228
24.1 Historik och byggnadsteknik 228
24.2 Kulturhistoriska värden 230
24.3 Nulägesbeskrivning 230
24.3.1 Grundläggning 231

24.3.2 Stomme 231
24.3.3 Tak och fasader 232
24.3.4 Fönster och dörrar 232
24.3.5 Planlösning 233
24.3.6 Invändiga ytskikt och utrustning. 233
24.3.7 Uppvärmning & ventilation 233
Källförteckning 235
Arkiv 235
Litteratur 235
Myndigheter 235

Vy över fyrplatsen från det södra fyrtornet 1893. Foto Sjöfartsverkets arkiv.

1. Sammanfattning

1.1 Historisk bakgrund

Gotska Sandön bär på en lång historia av mänsklig aktivitet och närvaro.
Från medeltiden fram till slutet av 1700-talet hade Fåröborna nyttjanderätt för fårbete, fiske och säljakt. Från 1753 till 1859 nyttjades ön för olika privata intressen. Under denna period uppfördes gamla gården, då kallat ”nybygget” som blev öns centrum. 1859 övertogs Gotska Sandön av staten för ändamålet att uppföra en fyrstation. Två identiska fyrtorn uppfördes vid Bredsandsudde med

tillhörande bostäder och ekonomibyggnader för fyrbetjäningen och familjer. Den norra fyrplatsen blev öns centrum och gamla gården övergavs delvis.

På den sydvästra delen av ön vid St. Anna, lät fyrmästare Karl Bourgström uppföra en jaktstuga, idag benämnd ”Bourgströms”. Stugan är känd genom författaren och konstnären Albert Engströms bok ”Gotska Sandön”. Även på östra sidan byggdes en jaktstuga som kom att kallas Österbo eller Tomtebo. Engström spenderade mycket tid i dessa stugor under tiden som boken tillkom.

1909 blev en del av Gotska Sandön skyddad som Nationalpark. Skyddet utökades 1963 att omfatta hela ön och senare även omgivande havsområden. En bidragande orsak till att Gotska Sandön blev nationalpark var just Albert Engströms bok och hans idoga arbete att upplysa svenska folket om Sandöns unika natur.

Bilden till vänster. Bourgströms jaktstuga vid St Anna.
Bilden uppe till höger. Skogshuggarbaracken vid Gamla gården.
Bilden nere till höger. Tomtebo vid Säludden.

1.2 Statligt byggnadsminne

Den aktuella bebyggelsen i detta vårdprogram blev statligt byggnadsminne 2000. Byggnadsminnet omfattar flertalet av byggnaderna på den norra fyrplatsen, samt ett flertal byggnader utspridda på ön. Det norra fyrtornet, som förvaltas av Sjöfartsverket, blev statligt byggnadsminne redan 1935 och omfattas av ett separat vårdprogram. Till det statliga byggnadsminnet hör skyddsbestämmelser för samtliga byggnader. Skyddsbestämmelserna för det statliga byggnadsminnet Gotska Sandön, viss bebyggelse, skall säkerställa att byggnaderna ej rivs, flyttas eller till sitt yttre byggs om eller ändras. Inne i byggnaderna får ingrepp inte göras i bärande stomme, ursprunglig rumsindelning eller äldre fast inredning. Byggnaderna skall underhållas så att de ej förfaller. Åtgärder som strider mot skyddsbestämmelser är tillståndspliktiga hos Riksantikvarieämbetet.

1.3 Kulturhistoriska värden

Bebyggelsen som omfattas av vårdprogrammet har ett mycket högt kulturhistoriskt värde då byggnaderna tillsammans skildrar utvecklingen av livet och verksamheter på Gotska Sandön. I fyrbyn är bebyggelsen intakt från den tid då fyrplatsen var bemannad. Byggnaderna är i stort välbevarade exteriört och i stommar. Moderniseringar har skett av både kök, hygienutrymmen, ytskikt och teknik. Fyrplatsens utveckling kan enkelt följas från anläggandet 1858 - 59 till avbemanningen 1970, De tillägg eller andra förändringar som skett är kopplade till fyrplatsens drift, modernisering och utbyggnad. Fyrplatsen har därför i sin helhet ett omistligt kulturhistoriskt byggnadstekniskt och arkitektoniskt värde.

Bilden till vänster. Fyrbyns skola och en väderstation till höger.
Bilden uppe till höger. Fyrmästarbostaden, Littera A
Bilden nere till höger. Fyrvaktarbostad, Littera B.

Vid Gamla gården ligger Skogshuggarbaracken och Gottbergs fängelse. Byggnaderna är enkla och resta av liggtimmer. Båda byggnaderna har genomgått omfattande renoveringar och många byggnadsdelar är utbytta. Byggnaderna är även flyttade från sina ursprungliga exakta platser på området. Trots detta är dessa byggnader viktiga då de förmedlar en viss bild av bebyggelsen vid den gamla gården, en gång Gotska Sandön centrum. Materialen i byggnaderna är autentiska och ger en tidsenligt korrekt bild av nyttjandet.

Bilden till vänster. Kabelboden på västra sidan.
Bilden uppe till höger. Gottbergs fängelse vid Gamla gården.
Bilden nere till höger. Gottbergs lada vid Kapellänget.

De övriga byggnader som ingår i det statliga byggnadsminnet är spridda runt ön. Jaktstugorna Bourgströms vid St. Anna och Tomtebo på östra sidan, Gottbergs lada vid Kapellänget samt Kabelboden vid västra sidan är alla viktiga pusselbitar i att förstå hur livet på Gotska Sandön utvecklats och levts. Bourgströms och Tomtebo har välbevarade interiörer från tiden då de brukades. Gottbergs lada har en viktig roll i historien kring en av de mest kända Sandöprofilerna, skeppsplundraren Petter Gottberg. Kabelboden har ett högt teknikhistoriskt värde som viktig byggnad från tiden då både Gotland och Gotska Sandön fick sin första telefonförbindelse. Kabelboden är också välbevarad i sin helhet med unika detaljer såsom rester av teknik kopplad till funktionen, en gjutjärnskamin samt en mängd rena konstruktionsdetaljer som förankringsvajrar och infästningsbeslag.

1.4 Målsättning

Målet för de statliga byggnadsminnena, enligt vårdprogrammet, på Gotska Sandön är att bibehålla den unika helhetsbilden men även byggnadernas vitt skilda karaktärer. Lika viktigt är målet att bevara byggnadsbeståndets höga kulturhistoriska värde. Större delen av byggnadsbeståndet i fyrbyn används idag som bostäder, förråd samt för andra ändamål kopplade till besöksverksamheten.

Nuvarande användning är viktig då byggnaderna vårdas och underhållas kontinuerligt. Bostadshusen nyttjas året runt som boende för tillsynsmän och annan personal. Bostadshusen är därmed uppvärmda hela året vilket ger goda förutsättningar för dess bevarade. Allmänhetens tillgänglighet skall värnas och säkerheten förbättras. Tillgängligheten till jaktstugorna Bourgströms och Tomtebo kan förbättras så att besökare kan ta del av det unika interiörerna. Byggnaderna skall vårdas så att dess kulturhistoriska värden bevaras och vidare skyddas mot skador vållande av brand, klimat och skadegörelse.

Idag är Gotska Sandöns Nationalpark ett omtyckt besöksmål med omkring 4000 besökare årligen med turbåt. Därutöver ca 1500 besökare med egen båt. Kombinationen av natur- och kulturupplevelse är vad de flesta besökare uppskattar mest vid ett besök på Gotska Sandön. De många vandringsleder som finns runt ön har ofta en stark koppling till någon av byggnaderna i detta vårdprogram.

1.5 Vårdkrav

Vid såväl större byggnadsarbeten som vid löpande underhåll ska kunskapen om fyrplatsen och dess byggnaders kulturhistoriska värden utgöra grunden. Vård och underhållsarbeten skall utföras med traditionella byggnadsmaterial och metoder, på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar.

Vid vård- och underhållsinsatser som strider mot skyddsbestämmelserna skall tillstånd sökas hos Riksantikvarieämbetet. Samtliga åtgärder, liksom mer genomgripande underhållsarbeten, skall dokumenteras och arkiveras.

Verksamhetsrelaterade ändringar såsom tekniska installationer skall vara väl underbyggda och dess konsekvenser grundligt analyserade ur både kulturhistorisk och teknisk aspekt för att förhindra negativ påverkan på byggnadsminnet.

1.6 Övriga byggnader av kulturhistoriskt värde

På Gotska Sandön finns ytterligare byggnader av kulturhistoriska värde som i dagsläget ej ingår i det statliga byggnadsminnet. Vid den f.d. sydöstra fyrplatsen vid Tärnudden finns en Tvätt- & bagarstuga. Byggnaden är förfallen men unik då inga större ändringar gjorts sedan den var i drift. Ännu går här att finna många av de ursprungliga snickeriprofilerna som var Lotsverkets standard samt även den massiva bakugnen. Därtill kan färgsättning och färgtyper studeras då de lämnats orörda genom åren. Bagarstugan är således ett autentiskt exempel på en

byggnad med en viktig funktion och med tidstypiska bevarade detaljer. Strax innanför Bagarstugan ligger ett fd. militärt logement, även kallad "Tärnuddsbaracken". Träbyggnaden i två plan är uppfört på en äldre matkällare som tillhörde fyrplatsen. Byggnaden är välbevarad och den äldre matkällaren har haft en viktig funktion på den sydöstra fyrplatsen. Strax öster om Bourgströms ligger ytterligare en samling mindre stugor och bodar benämnt "Nymans". Även dessa uppfördes till en början som jakt- och fiskebodar men blev senare mer av ett sommarnöje, likt Bourgströms. I närheten av Hamnuddens fyr ligger "Hörlins stuga". Denna lilla byggnad uppfördes av fyrmästare Gunnar Hörlin på 40-talet. Stugan är den sista byggnaden i sitt slag som uppfördes som ett privilegium för den högre stående fyrpersonalen.

Tärnuddens fyrplats. Tvätt- & bagarestugan till vänster i bild med vita vindskivor och foder. Foto ca 1900. Gotska Sandöns Hembygdsförening digitala fotoarkiv

Samtliga byggnader är uppskattade besöksmål och har en stor utvecklingspotential. Bagarstugan bör leva vidare som ett viktigt tidsdokument över Lotsverkets standardiserade funktionsbyggnader. En varsam restaurering utan moderna tillägg skulle ge byggnaden ett högt upplevelsevärde som besöksmål men även utgöra en viktig kunskapskälla gällande konstruktion, snickeridetaljer samt materialval. Bagarstugan skulle även kunna rymma en tillgänglig utställning kring fyrplatsen på Tärnudden, kring vilken mycket historiskt material finns att finna i form av ritningar, fotografier och berättelser.

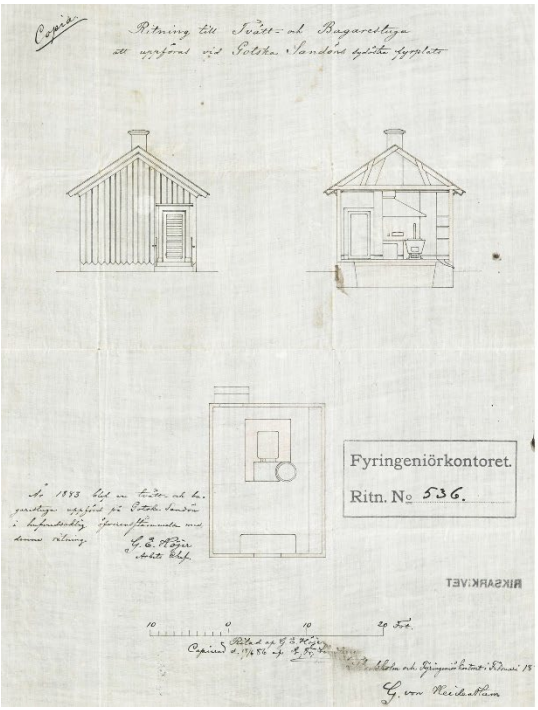

Bilden till vänster. Ritning till Tvätt- & bagarestuga vid Gotska Sandöns sydöstra fyrplats. 1983. Lotsverkets arkiv, Riksarkivet Marieberg, Sthlm.
Bilden uppe till höger. Tvätt- & bagarestugan Tärnudden ca 1900.
Bilden nere till höger. Tvätt- & bagarestugan 2021.

Tärnuddsbaracken bär en viktig historia både från fyrplatsens tid men även från beredskapsåren då Gotska Sandön var en viktig och strategisk plats försvarsmässigt. Byggnaden har med sin välbevarade enkla och autentiska interiör stor möjlig att bli ett viktigt besöksmål, kanske med möjlighet till övernattning.

Nymans har spelat en viktig roll som jakt & fiskestugor men även som rekreationsplats för fyrpersonal av högre rang. Byggnaderna har en intressant historia och är likt Bourgströms till stor del uppförda av återbrukat material. Virke och detaljer härstammar från överblivna byggnadsdelar men även bärgat virke från stranden och detaljer från förlista fartyg har använts.

Hörlins stuga vid Hamnudden är en mindre egenhändigt uppförd byggnad innehållande vedspis i ett enkelt sommarkök samt öppen spis i ett enklare rum för sommarboende. Stugan är orörd från tiden den brukades senast troligen sent 60-tal. Snickeridetaljer samt tapeter är tidstypiska från tiden stugan uppfördes.

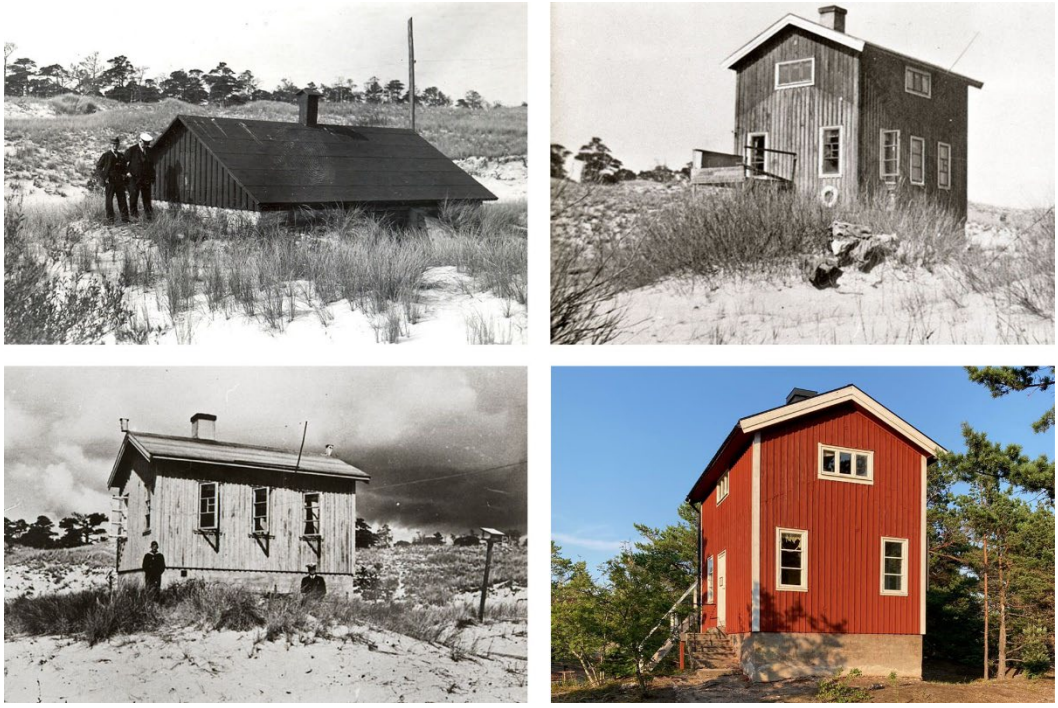

Tärnuddsbaracken vilar på en äldre matkällare som tillhörde den sydöstra fyrplatsen. Foto. Sjöfartsverkets arkiv & Gotska Sandöns hembygdsförening.

Nymans, en samling jakt- & fiskestugor vid St. Anna strax öster om Bourgströms.

Karta över Gotska Sandön. Områden med statliga byggnadsminnen markerade med röd cirkel och siffra. 1. Fyrbyn, 2. Kabelboden, 3. Tomtebo, 4. Gamla gården, 5. Bourgströms. 6. Tvätt & bagarestuga Tärnudden (Ej byggnadsminne). 7. Tärnuddsbaracken (Ej byggnadsminne). 8. Nymans (Ej byggnadsminne). 9. Hörlins stuga (Ej byggnadsminne). Källa Lantmäteriet.

2. Fastighetsuppgifter

2.1 Fastighetsbeteckning, ägoförhållanden, författningsskydd

Byggnadsminnet Gotska Sandön, viss bebyggelse, är beläget på fastigheten Gotland Fårö Gotska Sandön 1:1. Fastigheten ägs av staten och förvaltas av Naturvårdsverket (NV). Länsstyrelsen på Gotland sköter fastighet och byggnader genom skötselavtal åt NV. Fastigheten omfattar hela ön bortsett från en mindre kyrkogård som ägs av Fårö Pastorat. Det norra fyrtornet samt de två fyrarna vid Kyrkudden och Hamnudden ägs av staten och förvaltas av Sjöfartsverket.

De statliga byggnadsminnena enligt detta vårdprogram inklusive skyddsbestämmelser fastställdes genom Regeringsbeslut 2000-11-30. (sidan 22 - 27).

Alla åtgärder och ändringar som står i strid med skyddsbestämmelserna är tillståndspliktiga. Frågan om tillstånd till ändring prövas av RAÄ efter ansökan från förvaltande myndighet (NV). Naturvårdsverket skall tillse att åtgärder dokumenteras och att handlingarna arkiveras och skickas in till RAÄ. Tillsyn utförs för att säkerställa att den förvaltande myndigheten aktivt tillämpar och efterlever kraven i förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen (FSBM) och de upprättade skyddsbestämmelserna.

Vårdprogram beslutas av den förvaltande myndigheten och samråds med RAÄ enligt avtal (Avtal mellan NV och RAÄ, 2019-04-15, NV dnr NV–03453 - 18, RAÄ - 2018-2003 samt avtal mellan SjöV och RAÄ, SjöV dnr 18 - 01720, RAÄ dnr, RAÄ-2018-2001) Avtalet med SjöV omfattar det norra fyrtornet. SjöV förvaltar byggnaden, men NV förvaltar marken.

Gotska Sandön är, utöver Nationalpark, även klassat som Natura 2000-område, ett ekologiskt nätverk av värdefulla naturområden inom EU. Ändringar som kan innebära påverkan på miljön i ett Natura 2000-område kräver tillstånd enligt miljöbalken (1998:808), kapitel 7. Hela Gotska Sandön omfattas av riksintresse för kulturmiljövård, naturvård och friluftsliv enligt miljöbalken (1998:808), kapitel 3 och 4.

Emaljerad plåtskylt 1940-tal. Gotska Sandöns Hembygdsförening digitala fotoarkiv.

REGERINGEN

Regeringsbeslut 7

2000-05-18 Ku1998/1564/Ka

Kulturdepartementet

Riksantikvarieämbetet
Ink. 2000 -05- 30
D. 320-3378-1997

2. d

Framställning om byggnadsminnesförklaring och fastställande av skyddsföreskrifter för viss bebyggelse på Gotska Sandön i Gotlands kommun och län

(320-3378-1997) 1 bilaga

Ärendet

Riksantikvarieämbetet har i en skrivelse den 30 juni 1998 lämnat förslag till byggnadsminnesförklaring med skyddsföreskrifter för viss bebyggelse på Gotska Sandön i Gotlands kommun och län.

Naturvårdsverket som förvaltar byggnaderna har godtagit förslagen.

Regeringens beslut

Regeringen beslutar att den bebyggelse som framgår av nedanstående förteckning skall vara statliga byggnadsminnen enligt förordningen (1988:1229) om statliga byggnadsminnen m.m. Vidare fastställer regeringen de skyddsföreskrifter för byggnaderna som framgår av *bilagan*.

Byggnad/fastighet	På bilagda situations-planer markerad:
Fyrbyn:	
Bostadshus och kontor, f.d. fyrmästarbostad	1
Bostadshus, f.d. fyrvaktarbostad	2
Bostadshus, f.d. fyrvaktarbostad	3
Bostadshus, f.d. fyrvaktarbostad	4
Museum och bostad, f.d. skola och lärarbostad	6
F.d. tvätt- och bagarstuga	7
Källare	8a-c
Uthus	9
Uthus	11

Postadress 103 33 STOCKHOLM
Telefonväxel 08-405 10 00
E-post: registrator@culture.ministry.se
X.400: S=Registrator; O=Culture; P=Ministry; A=SIL; C=SE
Besöksadress Drottninggatan 16
Telefax 08-21 88 13
Telex 114 61 LOENDEP S

Beslut statligt byggnadsminne Gotska Sandön viss bebyggelse sida 1. 2000 05 18.

2

Avträde	12
Avträde	14
Kapellänget:	
Gottbergs lada	A
Gamla gården:	
"Gottbergs fängelse"	B
Skogshuggarbarack	C
Övrig bebyggelse:	
Bourgströms jaktstuga vid S:t Annæ	G
Uthus	H-J
"Tomtebo", jaktstuga	N
Kabelbod	Q

Regeringen erinrar om att bestämmelser om tillstånd till ändring, hävande eller överlåtelse finns i 6-10 §§ förordningen om statliga byggnadsminnen m.m.

På regeringens vägnar

Ulrica Messing

Monica Fundin

Kopia till

Finansdepartementet
Miljödepartementet
Naturvårdsverket
Länsstyrelsen i Gotlands län
Gotlands kommun
Gotlands Fornsal

Beslut statligt byggnadsminne Gotska Sandön viss bebyggelse sida 2. 2000 05 18.

3

KULTURDEPARTEMENTET

Bilaga till regeringsbeslut
2000-05-18 nr 7

Skyddsföreskrifter för viss bebyggelse på Gotska Sandön, Gotlands kommun och län.

1. De på de till skyddsföreskrifterna bifogade situationsplanerna markerade byggnaderna 1-4, 6-9, 11, 12 och 14 samt A-C, G-J, N och Q får inte rivas, ej heller till sitt yttre byggas om eller på annat sätt förändras.

2. Inne i byggnaderna får ingrepp inte göras i bärande stomme, ursprunglig rumsindelning eller äldre fast inredning.

3. I byggnaderna G (Bourgströms jaktstuga) och N (Tomtebo) skall äldre fast inredning och äldre ytskikt bevaras.

4. Byggnaderna skall underhållas så att de inte förfaller. Vård och underhållsarbeten skall utföras med traditionella byggnadsmaterial och metoder, på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar.

5. De på situationsplanerna över fyrbyn och Gamla gården markerade områdena får inte bebyggas eller på annat sätt ändras. Områdena skall vårdas och hållas i ett sådant skick att deras karaktär inte förvanskas. Fyrbyns tomtindelning, gångbanor, brunn, signalmast och väder-observationskur skall bevaras.

Beslut statligt byggnadsminne Gotska Sandön viss bebyggelse sida 3. 2000 05 18.

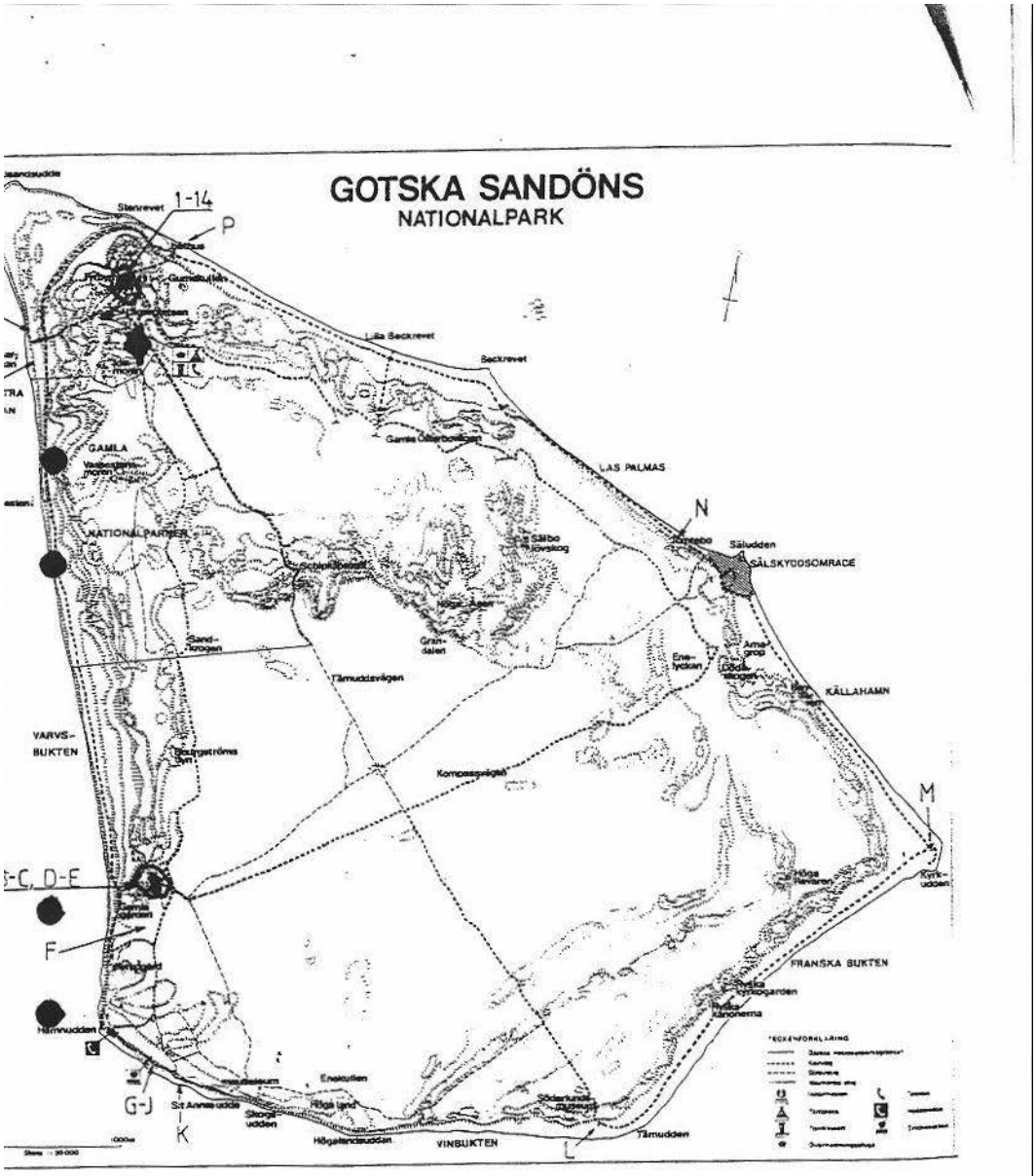

Bilaga till skyddsföreskrifter för
bebyggelse på GOTSKA SANDÖN

Beslut statligt byggnadsminne Gotska Sandön viss bebyggelse sida 4. 2000 05 18.

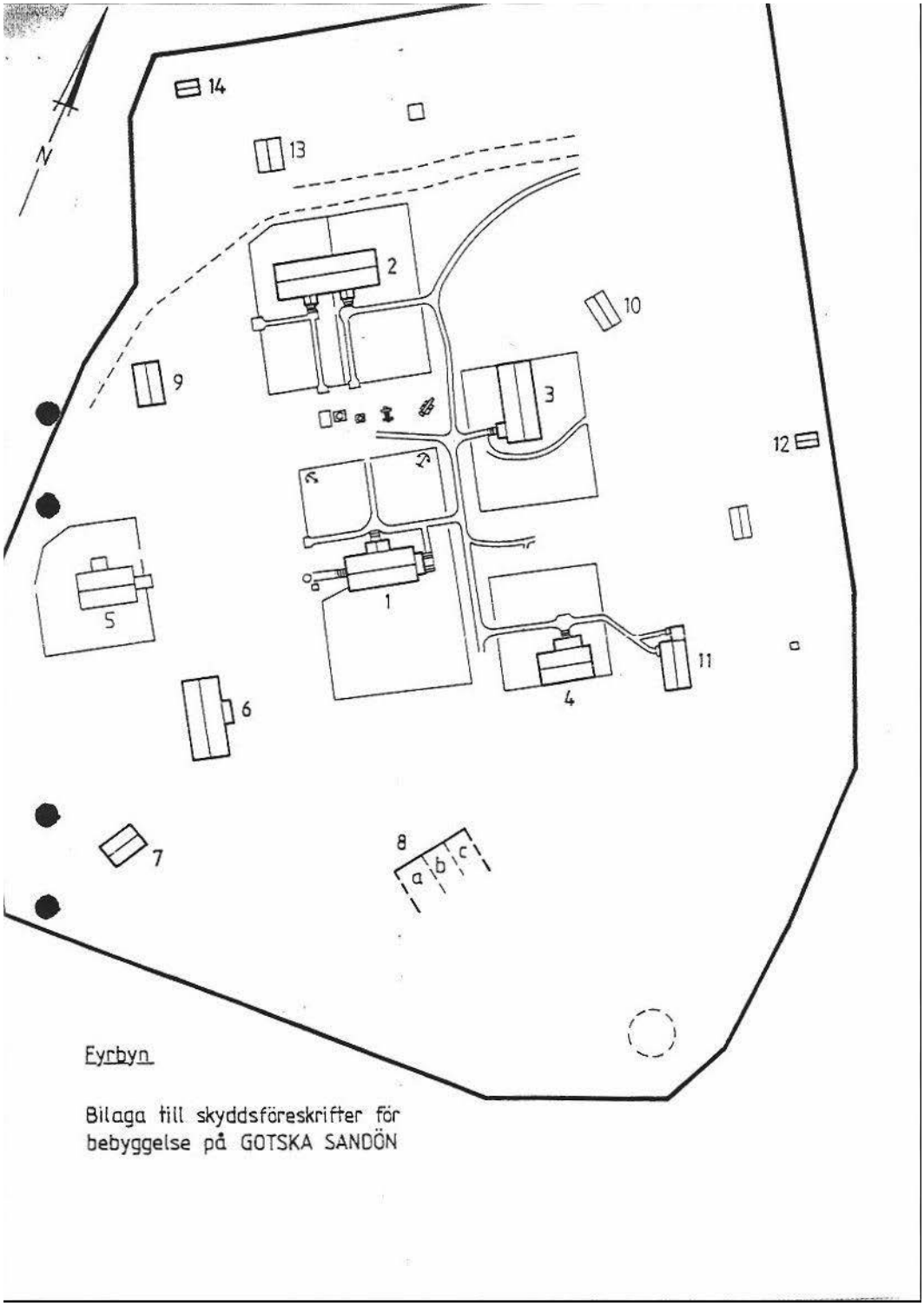

Beslut statligt byggnadsminne Gotska Sandön viss bebyggelse sida 5. 2000 05 18.

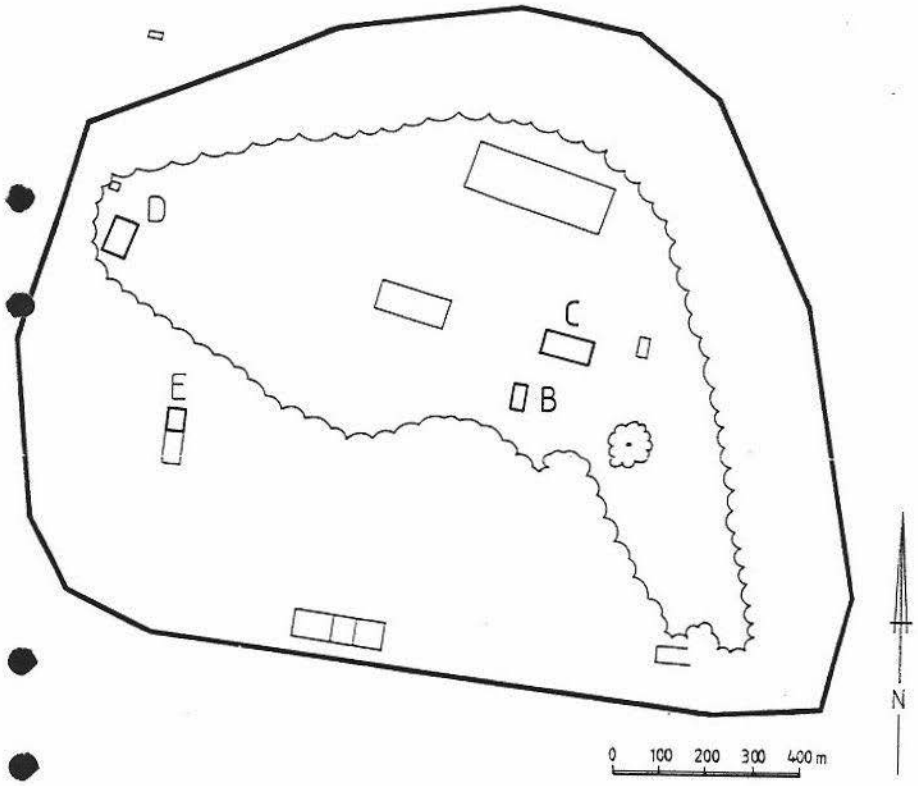

Gamla gården

Bilaga till skyddsföreskrifter för
bebyggelse på GOTSKA SANDÖN

Beslut statligt byggnadsminne Gotska Sandön viss bebyggelse sida 6. 2000 05 18.

2.2 Nationalparken Gotska Sandön

En mindre del av Gotska Sandön blev Nationalpark 1909 och därmed en av de första nio i Sverige och Europa. 1963 utökades den till att omfatta hela ön och 1988 att även omfatta omgivande havsmiljöer. Gotska Sandön är ett unikt besöksmål både vad gäller natur och kultur. Ön präglas av flygsanden som lagrats i väldiga dyner, som högst 42 m över havet vid Höga åsen. Här finns också rester av gammal tallskog med upp till 500 år gamla furor. Även äldre bestånd av ek finns kvar trots de stora avverkningar som skett på ön fram till 1940-talet. Nationalparken Gotska Sandön vårdas och förvaltas enligt en skötselplan antagen 2018. I skötselplanen finns bestämmelser och mål beträffande markområden som omfattas av det statliga byggnadsminnet. I många fall handlar det om att hålla landskapet öppet kring byggnaderna samt att vandringsleder är tillgängliga. Många av byggnaderna ligger vid en vandringsled och är ibland själva målet.

Just mänskliga verksamheter som skeppsbyggeri, skogsavverkningar och fårskötsel har satt tydliga spår på den isolerade ön. Kulturhistorien och de statliga byggnadsminnena på Gotska Sandön är en mycket viktig och uppskattad del av helhetsupplevelsen för besökaren av ön. Byggnaderna gör öns historia tydligt läsbar och spännande.

Gamla gården, ett viktigt vandringsmål för besökare av Nationalparken.

Fyrmästarbostaden, Littera A, med tillhörande grindar och trädgårdsanläggning.

3. Kulturhistoriska värden

3.1 Prefabricerade byggnader & återbruk

Större delen av den samlade bebyggelsen i fyrbyn är träbyggnader beställda av Lotsverket. Husen är projekterade av Fyringenjörkontoret och i de flesta fall tillverkade på olika snickerifabriker på fastlandet, efter Lotsverkets standard. Därefter sammansatta som byggsatser på Gotska Sandön. Flera av byggnaderna från fyrplatsens begynnelse är resta med stommar av liggtimmer. Från början av 1900-talet gick Lotsverket sedermera över till stommar av stående grova, spontade plank. Denna senare konstruktion finns också representerad i fyrbyn på

Gotska Sandön. Byggnaderna har många kvarvarande och tidstypiska detaljer såsom ytterpaneler, takkonstruktioner och snickeridetaljer. Den lösa sanden ställde till problem vid grundläggningen varför flertalet av timmerstommarna står på pålad grundläggning. Byggnaderna på den norra fyrplatsen är mycket representativa för Lotsverkets standard och har därför ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Även ekonomibyggnader och avträden är uppförda efter Lotsverkets standard. Under 1900-talets andra hälft har stora förändringar skett interiör med omfattande moderniseringar av kök, hygienutrymmen, ytskikt och färgsystem. Trots detta utgör bebyggelsen som helhet ett mycket viktigt tidsdokument över en komplett fyrplats.

De kvarvarande byggnaderna vid gamla gården är viktiga för att förstå platsen, en gång Gotska Sandöns centrum. Lika viktigt är att markområdet hävdas och hålls öppet. Grundläggningar från sedan länge försvunna byggnader kan anas liksom den centrala vattenbrunnen.

Bourgströms jaktstuga vid St Anna med tillhörande uthus utgör en unik bebyggelse på en avskild och speciell strandremsa med mycket drivved. Byggnaderna är till stor del uppförda av ilandflutet eller bärgat virke från förlisningar. Dörrar och fönster samt en mängd andra byggnadsdetaljer härrör från fartyg som strandat på Gotska Sandön. Stugan blev allmänt känd genom Albert Engströms praktverk "Gotska Sandön" där den skildras i både bild och text.

Bourgströms jaktstuga vid St Anna med tillhörande uthus.

Jaktstugan vid Tomtebo, även kallat Österbo, har en liknande historia. Uppförd i närheten av säludden. Tidigare fanns här även en jordkällare och en redskapsbod. Även i denna bod spenderade Albert Engström mycket tid under sitt arbete med boken ”Gotska Sandön”.

Jaktstugan Tomtebo som Albert Engström tecknade den i boken Gotska Sandön.

Strax nordväst om Kapellänget ligger Gottbergs lada. Byggnaden är egentligen en stor lambgift uppförd i början av 1800-talet av Petter Gottberg. Ladan har varit nedplockat och återuppförts med delvis återbrukat väggtimmer men med en ny takkonstruktion (efter tidigare utseende). Det som gör ladan så speciell är den starka historien om hur Petter Gottberg sägs ha lurat in besättningar från förlista fartyg för att sedan skjuta ihjäl dem genom gluggarna i timmerväggarna. Myten lever kvar i byggnaden och förmedlas årligen till tusentals besökare. Byggnaden har ett högt kulturhistoriskt värde både vad gäller delar av stommen och byggnadsvolymen som är autentisk. Byggnaden har också ett stort upplevelsevärde där besökaren får en spännande Sandöhistoria förmedlad samtidigt som byggnaden är fri att upptäcka både in- och utvändigt.

Vid västra sidan, sydost om fyrbyn, står en mindre Kabelbod ett par hundra meter in från strandkanten. Vid Kabelboden anslöts Gotska Sandöns första telefonlinje år 1893. Kabeln gick från fastlandet (Dalarö) via Gotska Sandön till Gotland (Ahr).

Den lilla träbyggnaden är tillverkad på snickerifabrik. Boden är rest på fyra stora gråstenar och förankrad med vajerstag ner i stenblock under sanden. Interiören är välbevarad med kvarvarande tekniska detaljer. Byggnaden har ett mycket högt teknik- och kulturhistoriskt värde.

3.2 Välbevarad helhet

Byggnaderna på Gotska Sandöns norra fyrplats berättar i sin helhet en tydlig och viktig historia om den mänskliga närvaron och kulturutvecklingen på ön. Fyrstationens kompletta bebyggelse från tiden den var bemannad är unik och välbevarad. Fyrmästare Karl Bourgströms enkla jaktstugor, vid St Anna och Österbo, av återbrukat material samt med unika interiöra detaljer är en tidsresa till 30-talet. Skogshuggarbaracken, Gottbergs fängelse och Gottbergs lada med sina tydliga funktioner, byggda av liggtimmer hugget på Sandön vittnar om tiden före fyrplatsens tillkomst. Idag är just de många välbevarade byggnaderna och den historier de bär en stor del av upplevelsevärdet på Gotska Sandön. Det nät av vandringsleder som är anlagt över ön är ofta anpassat till just dessa unika byggnader. De ger besökaren ett tydligt mål för sin vandring och en berättelse att ta med sig hem.

3.3 Värdefulla detaljer

Detaljeringen av träbyggnaderna i fyrbyn följer i stort Lotsverkets standard för tidsepoken. Värdefulla exempel är utvändig spontad panel med profilerade lockläkt, utsmyckningar av husknutar med rundstav och svarvade knoppar, profilsågade taktassar och gesimslister. Även interiört finns en del värdefulla detaljer såsom innerdörrar, listverk, trappor och räcken mm. I bostäderna finns även flera trägolv intakta även om de belagts med plastmattor. Ett fåtal ursprungliga fönster finns kvar och är viktiga att bevara. Byggnadernas stommar och takkonstruktioner har också viktiga detaljer som berättar om tekniken och materialvalen. Det kan vara fästbeslag av järn, märkningar genom huggning eller färg. Dessa spår är viktiga att bevara synliga för att förstå byggnadstekniken.

I Bourgströms jaktstuga och i Tomtebo finns många värdefulla detaljer från strandade fartyg, stomvirke, fönster, dörrar, beslag av mässing samt inredningsdetaljer. Just den sammanhållna helheten utav återbrukat byggnadsmaterial utgör en stor del av det kulturhistoriska värdet. Därtill kommer välbevarade interiörer med målningar och inskriptioner på väggarna som vittnar om händelser och besökare. Även en stor mängd kvarlämnade bruksföremål och vardagsprodukter är en viktig del av helheten. Ett besök i jaktstugorna är en

tidsresa tillbaka den tid då Albert Engström sammanställde sin bok Gotska Sandön. Boken var en viktig, kanske avgörande, del i att Gotska Sandön blev Nationalpark. I sken av detta är jaktstugorna och dess bevarade interiörer med bruksföremål omistliga med mycket höga kulturhistorisk värden.

Bilden uppe till vänster. Ursprungligt överljus till fotogenförrådet i fyrbyn.
Bilden nere till vänster. Hörnlist, taklist samt profilerad läkt fyrvaktarbostad Litt C.
Bilden uppe till höger. Återbrukat fartygsfönster och mässingsskruv vid Bourgströms.
Bilden nere till höger. Återbrukat gångjärn och skruv av mässing, Bourgströms.

4. Målsättning

4.1 Bevarande och utvecklingsmål

Gotska Sandöns fyrplats har haft en viktig roll för sjöfarten och varit en betydelsefull länk i det svenska fyrsystemet. Övrig skyddad bebyggelse berättar viktiga kapitel ur livet på ön. Gotska Sandön bjuder på en unik upplevelse av natur och kultur. Att Gotska Sandön är ett attraktivt besöksmål gör bevarandet och underhållet av byggnaderna på fyrplatsen än mer angeläget. Antalet gäster från andra länder ökar också varför upplevelsen och intrycket av byggnadernas skick behöver vara autentiskt och förstklassig. Syftet med statliga

byggnadsminnen är bevara anläggningar med synnerligen höga kulturhistoriska värden för framtiden samt att berätta om Sveriges och den statliga förvaltningens historia. Denna bild sprids ut över världen med långväga besökare och är viktig att vårda.

Flera av bostadshusen i fyrbyn används också idag som boende för både personal och besökare. Standarden är enkel men funktionell, därav också väldigt uppskattat. Den fysiska upplevelsen av byggnaderna ger besökaren en koppling till tiden då fyrplatsen var bemannad. Att material och detaljer är autentiska är viktigt för förståelsen av fyrpersonalens uppdrag, dåtidens byggnadskonst och inte minst Fyringenjörkontorets professionalitet vid projekteringen. Allmänhetens tillgänglighet skall värnas och säkerheten förbättras.

Målsättningen och ambitionen vid en framtida underhållsarbeten eller restaurering av byggnaderna bör vara att utfört arbete skall stå sig minst 50 år. Eventuella förändringar skall samrådas och tillståndsprövas av RAÄ.

Fyrvaktarbostad Littera C hyrs delvis ut till besökare och entreprenadfirmor som verkar på ön. Byggnaden har många bevarade tidstypiska detaljer men har även genomgått stora förändringar interiört samt fått ett modernt plåttak.

4.2 Skötsel, vård och underhåll

Byggnaderna skall vårdas och underhållas så att de ej förfaller. Vård- och underhållsarbeten skall utföras med material och metoder som är anpassade till byggnadernas egenart på ett sådant sätt att dess kulturhistoriska värden bevaras. Materialen skall vara kompatibla med varandra. Material och metoder skall möjliggöra framtida underhåll, vara återbehandlingsbara och anpassas i egenskaper såsom kulör och ytstruktur till byggnadsminnet.

Byggnaderna har många kvarvarande detaljer, till stor del i originalskick. I största möjliga mån skall originalet göras i ordning. Det är av viktigt att alla byggnadsdelar och detaljer som demonteras vid underhållsarbeten noga dokumenteras och märks upp. Infästningar och beslag som ersätts skall vara av samma utförande som originalet om inget annat föreskrivs eller beslutas. Särskilt noga är att observera ytterväggarnas sammansättning och dess olika ingående skikt vid en stomrenovering.

Byggnaderna är mycket väderutsatta och vid kraftiga vindar kombinerat med nederbörd kan läckage uppstå i oväntade delar av fasader. Det är viktigt att tillsyn därför sker kontinuerligt, för att tidigt upptäcka skador och fuktproblem. Bourgströms och Tomtebo har unika interiörer som årligen tar skada av hög luftfuktighet. För att bibehålla byggnadernas kulturhistoriska värden samt göra underhållsarbeten meningsfulla bör det utredas om byggnaderna kan utrustas med energieffektiva ventilationsanläggningar åtminstone under vinterhalvåret. Ett försök har gjorts vid Bourgströms med solcellsdriven ventilation, men har ej utvärderats tillräckligt. Att hålla en godtagbar luftfuktighet interiört är avgörande för bevarandet av byggnadernas unika kulturhistoriska värden.

Tillsynsmännen på Gotska Sandön utför löpande underhåll på samtliga av Naturvårdsverkets byggnader som omfattas av detta vårdprogram. Detta kontinuerliga arbete är viktigt för byggnadsbeståndets skick. För större restaureringar eller renoveringsarbeten krävs att certifierade entreprenadfirmor med kunskap om arbeten i kulturmiljöer anlitas.

4.3 Miljö

Förvaltningen av de statliga byggnadsminnena på Gotska Sandön skall bedrivas så att långsiktigt god hushållning tryggas och kretslopp uppnås i fråga om återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi. Det innebär att krav på lägsta möjliga miljöpåverkan bör ställas i förvaltningens alla led gällande underhåll och investeringar i byggnader och

anläggningar. Naturvårdsverkets systematiska arbete med att minska miljöpåverkan följer förordningen (2009:907) om miljöledning i statliga myndigheter. Arbetet innebär bl.a att NV ska sätta mål, ta fram handlingsplaner och rutiner samt att fördela ansvaret så att så stor effekt som möjligt kan uppnås. Arbetet med att minska miljöpåverkan skall följas upp på årsbasis, så att mål och handlingsplaner kan uppdateras och fler förbättringar genomföras.
Mål för underhåll och renovering av de statliga byggnadsminnena ska även ligga i linje med skyddsbestämmelserna, vilket innebär användandet av traditionella och teknisk kompatibla material. Detta kan samtidigt innebära en miljöbelastning i vissa fall.

4.4 Risk- och sårbarhetsanalys

Det största hotet mot Gotska Sandöns skyddade bebyggelse är skador vållade av brand, klimat eller skadegörelse. Det är därför av stor vikt att det bl a finns brandsäkerhetsutrustning tillgänglig samt att elinstallationer är i gott skick. Elkraftbesiktning bör göras vart 4e år. Målet är att öka brandsäkerheten. En dialog bör upprättas med räddningstjänsten på Gotland om hur brandskyddet kan förbättras.

Det utsatta läget innebär också en hård belastning med tanke på väder och vind. Detta kan i sin tur leda till skador på byggnaden men också problem med vedätande insekter och svampangrepp. Samtliga bostadshus i fyrbyn är uppförda på en grundläggning ursprungligen bestående av plintar med en öppen grund med stor luftomsättning. Dessa öppna grunder har under åren byggs om till ventilerade torpargrunder (krypgrund). Ändringarna har i många fall lett till en ökad fuktbelastning på bjälklagen. Byggnaderna bör besiktigas kontinuerligt gällande skadeinsekter och andra fuktrelaterade problem, särskilt i de ventilerade krypgrunderna.

5. Vårdkrav

5.1 Förutsättningar

Gotska Sandön, viss bebyggelse är ett statligt byggnadsminne som omfattas av skyddsbestämmelser, var syfte är att säkerställa byggnadernas kulturhistoriska värden och ge goda förutsättningar för ett hållbart underhåll.
Skyddsbestämmelserna anger att byggnaderna ej får förvanskas och att underhåll skall ske på ett varsamt sätt. Vid såväl större byggnadsarbeten som kontinuerligt

underhåll ska kunskapen om fyrplatsen och dess byggnaders och anläggningars kulturhistoriska värden utgöra grunden. Vid arbeten skall beprövade materiel och arbetsmetoder användas. Fyrplatsens utsatta läge med hårda klimatpåfrestningar kan innebära tätare intervaller på underhållsarbete än normalt. Risken för förfall är stor om underhållet brister. Naturvårdsverket har tillsyn av fyrplatsen en gång per år samt gör en mer omfattande besiktning vart 4e år. Alla arbeten skall utföras av entreprenörer med rätt kompetens och erfarenhet av kulturhistoriska byggnader av liknande typ. Åtgärder och ändringar skall dokumenteras och arkiveras.

5.2 Krav på tillstånd

Vid åtgärder som strider mot gällande skyddsbestämmelser skall tillstånd sökas från Riksantikvarieämbetet. Generellt är alla ingrepp och ändringar tillståndspliktiga. Riksantikvarieämbetet kan ställa krav på medverkan av antikvariskt sakkunnig (byggnadsantikvarie) vid tillståndspliktiga åtgärder. Verksamhetsrelaterade ändringar av teknisk art måste vara väl underbyggda och dess konsekvenser grundligt analyserade ur både kulturhistorisk och teknisk aspekt. Detta för att minimera negativ påverkan på byggnadsminnet. Gällande princip bör vara att i första hand renovera och återbruka framför utbyte av äldre material eller detaljer. Om detta inte är möjligt ska en kulturhistorisk utredning med konsekvensanalys utröna val av material och utförande. Vid målningsarbeten skall utgångspunkten vara traditionella färgsystem såsom linoljebaserad färg, rödfärg (slamfärg) eller tjära.

5.3 Riktlinjer för stomme och exteriör

Byggnadernas stommar ingår i sin helhet i byggnadsminnesförklaringen. I bärande stommar får ej ingrepp göras. Byggnadernas fasader och snickeridetaljer har i många fall fått en förändrad färgsättning och färgtyp från originalet. Färgsättning bör återskapas och färgtyper ändras till linoljefärg eller rödfärg (slamfärg). Timmerbyggnaderna vid Gamla gården samt Gottbergs lada är tjärstrukna vilket bör göras kontinuerligt. Ett färgsättningsprogram bör tas fram för hela fyrbyn, även Kabelboden bör ingå. Byte av utvändig färgsättning är tillståndspliktig hos RAÄ.

Den ursprungliga färgsättning på fyrbyns träbyggnader var förstärkt rödfärg enligt Lotsverkets recept. Bilden visar trossbotten i Litt C som är byggd av återbrukad ytterpanel. Spåren efter de profilerade läkten utgör omålade delar.

Nästan alla träbyggnader på fyrplatserna runt om i Sverige rödfärgades Lotsverket hade ett eget recept till rödfärgen och anvisning hur den skulle tillredas.

Recept

156 kannor vatten
1 ¼ lispund vitriol, finstött
3 ½ lispund rågmjöl, siktat
10 lispund rödfärg "af Fahlu bästa tillverkning"
2 lispund harts, fin
5 kannor linolja

Kokning av rödfärgssats (1870-tal)

”Watten och vitriol uppkokas, under uppkoket ivispas Rågmjölet, derefter iblandas rödfärgen och omröres. Under den tiden smältes Hartzen i linoljan i serskild gryta och då den är smält ihälles den i rödfärgssatsen och omröres.”

Två fristående avträden i fyrbyn har ännu kvar sin ursprungliga ytbehandling med rödfärg och bör fortsatt underhållas så. Det gäller avträdet norr om ”Tottebo” samt avträdet öster om Littera C. Även delar av Bagarstugan har kvar sin rödfärg.

I fyrbyn har flera byggnader fått ändrade taktäckningsmaterial, i flera fall som akuta åtgärder vid bristfälliga tätskikt. Fyrvaktarbostad Littera B och C har både moderna plåttak av pressad aluminium med tegelimitationsmönster. Dessa tak skiljer särskilt ut sig från övriga, mer autentiska, tegel och papptak. Papptaket på bagarstugan har bytts ut från ursprunglig listtäckning mot horisontella våder vilket gett byggnaden en mer alldaglig karaktär. Listtäckningen på bagarstugan var enligt Lotsverkets standard och återfanns även på den identiska bak- och tvättstugan vid Tärnuddens fyrplats.

5.4 Riktlinjer för interiörer

I fyrbyn har de flesta bostadshusen blivit moderniserad interiört gällande ytskikt, kök, hygienrum mm. Det finns ännu en del bevarade byggnadsdetaljer såsom innerdörrar, listverk och undergolv. Dessa kvarvarande detaljer är viktiga att bevara vid framtida renoveringar. Planlösningarna är i stort oförändrade sedan fyrplatsen blev statligt byggnadsminne 2000 och är det är lätt att förstå utvecklingen med tillkommande badrum som ofta är placerade i mindre f.d biutrymmen. Interiörernas nuvarande ytskikt speglar tiden från det fyrplatsen avbemannades till dagens nyttjande som bostäder för Nationalparkens tillsynsmän. Det är en funktionell modern standard utan kopplingar eller hänsyn till byggnadernas kulturhistoriska värden.

Vid gamla gården är interiörerna i Skogshuggarbaracken och Gottbergs fängelse uppbyggda musealt med trovärdigt resultat. Materialen är enkla av mestadels obehandlat trä. Inget direkt underhåll krävs endast kontinuerlig städning.

Jaktstugorna Bourgströms och Tomtebo har välbevarade interiörer präglade av tiden då de nyttjades och inreddes med omtanke. Det är mycket angeläget för byggnadernas kulturhistoriska värde och upplevelsevärde att interiörerna i sin bevaras och underhålls i sin helhet. Det innebär att även samtliga bruksföremål och vardagsartiklar bevaras på sina nuvarande platser.

Den välbevarade interiören i Bourgströms, såsom den lämnats av sina brukare.

Kabelboden är välbevarat interiört med ursprungliga ytskikt och en del kvarvarande tekniska installationer och vardagsartiklar. Precis som vid Bourgströms tycks boden lämnats vind för våg vilket ger ett högt upplevelsevärde. Att kliva in i Kabelboden blir en tidsresa till telefonins barndom. Det är viktigt att Kabelbodens interiör förblir orörd för att förstå dess funktion samt för att behålla dess kulturhistoriska värde. Upplevelsevärdet skulle öka genom att tillgängliggöra boden som idag är låst.

Fyrmästarbostaden med delar av fyrbetjäningen. Mellan skorstenarna skymtar det södra fyrtornet som revs redan 1903. Foto 1888, Gotska Sandöns Hembygdsförening.

6. Historik

6.1 Bebyggelsens tillkomst, syfte och funktion

Gotska Sandöns bär på en lång historia av mänsklig aktivitet och närvaro. Fynd från stenåldern vittnar om att ön nyttjades tillfälligt för jakt och fiske. Från bronsåldern finns större stenrösen bevarade vid Höga land. Under medeltiden etablerades mer permanenta boplatser vid Varvsbukten och sträckan Säludden-Kyrkudden.

I skrift förekommer Gotska Sandön först 1539 på Carta Marina, Olaus Magnus kartverk över Norden. Ön arrenderades av Fåröborna men ägdes av danska kronan. Efter freden i Brömsebro 1645 kom Gotska Sandön att tillhöra Sverige. Från medeltiden fram till slutet av 1700-talet hade Fåröborna nyttjanderätt för fårbete, fiske och säljakt. 1758 sålde svenska staten ön till handelsmannen Johan Lythberg-Larsson, från Visby, som ämnade nyttja Gotska Sandön för fårskötsel. Att Fåröborna hade nyttjanderätten hade staten missat och en period av tvister följde mellan de olika parterna.

1772 genomfördes en skattläggning av Gotska sandön, där lantmätare Lallerius gjorde en uppmätning av ön. Fåröborna tillerkändes arrenderätten men avvisade densamma på grund av att Kungl. Maj:t inte ville befria dem från lantmäteriarvodet. Ett tjogoårsarrende auktionerades istället ut vilket vanns av affärsmannen Magnus Benedictus 1783. Följande år 1784 påbörjades byggnation vid gamla gården som kom att bli öns centrum. Under denna tid kom Petter Gottberg till Sandön som anställd. Gottberg kom att bli en av den mest kända Sandöprofilerna, dömd för vrakplundring 1817. Från 1753 till 1859 nyttjades ön för olika privata intressen. Efter 1828, med ny arrendator nyttjades ön för fårbete, skeppsbyggeri och skogsavverkningar. Byggnadsminnena Skogshuggarbaracken, Gottbergs fängelse och Gottbergs lada är från denna tid.

Gamla gården. Foto 1888. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

1859 övertogs Gotska Sandön åter av staten för ändamålet att uppföra en fyrstation. Fyrbyn uppfördes på norra delen av ön och gamla gården övergavs delvis. Under vissa tider nyttjades byggnaderna för arbetare vid skogsavverkningar och senare skogs- och gräsplanteringar. De flesta byggnader i fyrbyn ingår idag i det statliga byggnadsminnet och ger en fin samlad bild av livet på fyrplatsen.

På den norra fyrplatsen uppfördes 1858 - 59 två identiskt lika fyrar med fast sken för att varna för det fruktade grundet Kopparstenarna.

Den idag kvarvarande norra fyren är statligt byggnadsminne sedan 1935 och har ett separat vårdprogram där mer information om fyrväsendets tid på Gotska Sandön kan inhämtas.

Det norra fyrtornet vid Bredsandsudde. Foto 1896. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

På den sydvästra delen av ön vid St: Anna, lät fyrmästare Karl Bourgström uppföra en jaktstuga. Stugan är känd genom författaren och konstnären Albert Engströms bok ”Gotska Sandön”. Idag kallas stugan kort och gott ”Bourgströms”. I anslutning till stugan byggdes även en förrådsbod, en jordkällare samt ett större båthus. Även på östra sidan byggdes en jaktstuga som kom att kallas Österbo eller Tomtebo. Belägen strax nordväst om säludden. Engström spenderade mycket tid i dessa stugor under tiden som boken tillkom. I stugorna finns det mesta bevarat precis såsom det nyttjades. Jaktstugorna är till stor del uppförda av strandat virke och bärgade delar av fartyg. Ilandflutet virke och delar från förlista fartyg var hårdvaluta och samlades kontinuerligt in av fyrpersonalen.

Utlastning av timmer vid Las Palmas. Foto 1945. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

1909 blev en del av Gotska Sandön skyddad som Nationalpark. Skyddet utökades 1963 att omfatta hela ön och senare även omgivande havsområden. En bidragande orsak till att Gotska Sandön blev nationalpark var just Albert Engströms bok och hans idoga arbete att upplysa svenska folket om Sandöns unika natur.

Idag är Gotska Sandöns Nationalpark ett omtyckt besöksmål med omkring 4000 besökare årligen med turbåt. Därutöver ca 1500 besökare med egen båt. Kombinationen av natur- och kulturupplevelse är vad de flesta besökare uppskattar mest vid ett besök på Gotska Sandön. De många vandringsleder som finns runt ön har ofta en stark koppling till någon av byggnaderna i detta vårdprogram. I många fall är just någon av de spännande byggnaderna målet för en dagsutflykt. Historierna kring de olika platserna och byggnaderna är en mycket viktig del av upplevelsen, varför detta vårdprogram även kan vara till glädje för besökare av Gotska Sandön.

6.2 Lotsverket och Fyringenjörkontoret

Lotsverket bildades 1873 genom en avknoppning från Amiralitetskollegium, ett ämbete som ansvarade för sjöfartsärenden och farleder i svenska farvatten. Lotsverket övergick 1955 till Sjöfartsstyrelsen, ombildades senare 1969 till nuvarande Sjöfartsverket.

Lotsverket var organiserat i tre byråer, kanslibyrån, lotsbyrån och Fyringenjörkontoret. Den senare skötte alla tekniska frågor och projektering av byggnader. De flesta byggnaderna på Sveriges fyrplatser är beställda från snickerifabriker runt om i landet, tex. Bark & Warburg i Göteborg, Gullringe träförädling i Vimmerby, Borohus i Vetlanda m.fl. De byggdes upp på fabrik, plockades ned för att sedan snabbt slutmonteras på sin destination. Utformningen, detaljeringen, material och färgsättningen känns igen över hela landet även om det förekom stora platsanpassade variationer.

Lotsverket och Fyringenjörkontoret projekterade allt som byggdes på Sveriges fyrplatser. Noggranna ritningar utfördes ända ner på detaljnivå som fönster- och dörrsnickerier, trappor och köksinredning. Inget lämnades åt slumpen och konstruktionerna var ofta präglade av fyrplatsernas utsatta lägen.

6.3 Geologi

Gotska Sandön utgörs av en mäktig sand- och grusrygg som är en del i en större avsättning från senaste istiden. Under istiden täcktes hela Östersjösänkan av flera kilometer tjock is. Det tog många tusen år innan isen helt försvann. När iskanten för 12 000 år sedan befann sig norr och öster om Gotland bildades i havet framför iskanten en mäktig rygg av lösa avlagringar bestående av morän, sand och grus.

Ryggen stäcker sig från Kopparstenarna, Gotska Sandön, Salvorev, Fårö ner till Klints bank öster om Gotland. Vid Gotska Sandön är det 70 m ner till fast berg. Isens tyngd gjorde att jordskorpan pressades ner. När isen smälte fjädrade jordskorpan tillbaka och landet höjde sig. För ca 6000 år sedan dök de högsta partierna av Gotska Sandön upp över havsytan. Vågor, vind och strömmar har sedan dess påverkat öns utseende. Finare lerpartiklar har spolats ut i havet och kvar blev framförallt sand som byggde upp strandvallar längs kusten. Här och där finns större flyttblock kvar från isen.

6.4 Verksamheter

Gotska Sandön har genom tiderna nyttjats för fiske, säljakt, skogsbruk och skeppsbyggeri.

Idag är Gotska Sandön mest känt som Nationalpark. Varje säsong går turbåtar från Nynäshamn och Fårösund. Säsongen sträcker sig från slutet av maj till början av september.

Gotska Sandön är bemannad året runt av tillsynsmän, minst två åt gången. De sköter den dagliga tillsynen av ön samt ett visst löpande underhåll av byggnader tillhörande Naturvårdsverket. Tillsynsmännen ansvarar och sköter läktringen från turbåten. Därutöver en mängd arbeten rörande driften i övrigt av Nationalparken inkl. transporter under vår, höst och vinter med Länsstyrelsens egen båt.

Gotska Sandön är ett populärt resmål för naturturism och fågelskådning. Ett stort antal besökare kommer med egen båt när vädret tillåter. Många besökare är återkommande gäster som varit ön trogna under många år.

Turbåten har gått in vid Las Palmas. Foto. Magnus Lepschi.

6.5 Fyrplatsens utveckling och betydelse

Den norra fyrplatsen på Gotska Sandön har varit en viktig länk i det svenska fyrsystemet som byggdes ut kraftigt från mitten av 1800-talet. Det var de fruktade Kopparstenarna som var anledningen till uppförandet. Tack vare fyrarna på Gotska Sandön vågade fler handelsfartyg gå väster om Gotland vilket också sparade tid. Trots fyrljus så har flera förlisningar skett runt Gotska Sandön. Några med tragisk utgång med förlorade besättningsmän. Men tack vare den bemannade fyrplatsen har många liv också räddats i ofta dramatiska räddningsaktioner i hårt väder, dålig sikt och hög sjö.

Gotska Sandön kom också att spela en viktig roll under den stora flyktingströmmen från Baltikum under slutet av andra världskriget. Så många som 1000 flyktingar landsteg på Gotska Sandön från ofta sjöodugliga båtar. De togs om hand väl med mat, värme och omtanke. Efterhand transporterades de strandsatta till Fårösund. Tack vara rådig fyrpersonal med familjer överlevde de flesta bortsett från någon enstaka drunkningsolycka.

Bilden till vänster. Segelbåten Kobbens strandning vid västra sidan 1930.
Bilden uppe till höger. Finska Lastfartyget Karelias förlisning 1986 där 6 man omkom.
Bilden nere till höger. Baltiska flyktingbåtar uppdragna på stranden vid båthuset 1944.

I Samband med att de båda fyrtornen restes byggdes också de första bostäderna för fyrpersonalen och deras familjer. Först byggdes Fyrmästarbostaden Littera A samt Fyrvaktarbostaden Littera D, båda 1858 - 59. Bostäderna var klara i god tid innan fyrtornen invigdes den 10 oktober 1859. Efterhand tillkom ekonomibyggnader som tvätt- och bakstuga, ladugård, jordkällare samt avträden och förrådsbodar. 1867 reses ytterligare en Fyrvaktarbostad, Littera C, följt av Fyrvaktarbostad Littera B, 1893. Då Gotska Sandön kom att bli en av Sveriges fyrplatser med störst bemanning uppfördes 1939 en skola för fyrpersonalens barn. Som mest rymde skolan 7 - 8 barn. Fyrbyn kom att växa fram till slutet av 1930-talet då den sista Fyrvaktarbostaden uppfördes, Littera E (Ej Statligt byggnadsminne). Området har alltid varit välorganiserat med tillhörande staket, grindar, trädgårdar och gångbanor av betong.

Den välorganiserade fyrbyn. Foto 1890-tal. Sjöfartsverkets arkiv.

Fyrmästarbostaden från nordost, sedd från betongspången.

7. Fyrmästarbostaden Littera A

Fyrmästarbostaden Littera A uppfördes tillsammans med Fyrvaktarbostad Littera D i väntan på att de båda fyrtornen vid den norra fyrplatsen skulle färdigställas. Byggnaden ritades av Gustaf von Heidenstam, som också ritade fyrtornen, och stod färdig 1859. Den ursprungliga byggnaden följer vissa givna mallar i Lotsverkets standard och snarlika byggnader finns uppförda på andra fyrplatser runt Sveriges kust. Byggnaden är relativt oförändrad i sin stomme och planlösning. En farstukvist med källarnedgång samt en matkällare har byggts till vid den östra gaveln. Källaren går delvis in under den ursprungliga byggnaden. En öppen veranda byggdes till på nordvästra huvudfasaden på 1880-talet. Huset används idag som bostad för tillsynsmännen på Gotska Sandön.

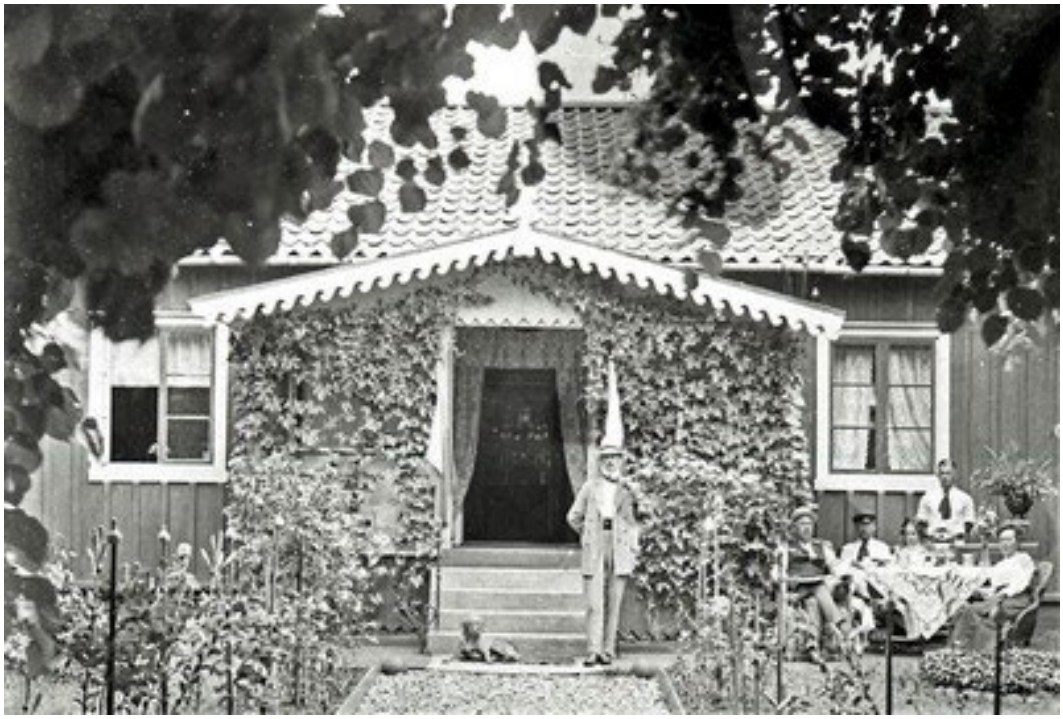

Den tillbyggda verandan Foto 1890-tal. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

7.1 Historik och byggnadsteknik

Byggnaden är uppförd av 6 tums liggtimmer av fur. Utvändigt är timmerstommen tjärstruken och därefter klädd med en tjock förhydningspapp. Utanpå pappen en bred spontad 1 tums panel med profilerade lockläkt. Denna uppbyggnad av ytterväggen följde Lotsverkets standard och återfinns i de flesta bostadshusen av trä från tiden. Byggnaden projekterades till en början på en kraftigt pålad grund i den lösa sanden. Endast ett fåtal av de planerade pålarna anlades och i övrigt vilar byggnaden på plintar av staplad kalksten. Vid senare tillfälle har den öppna plintgrunden fått en betongmur gjuten mellan plintarna. Bottenbjälklaget utgörs av en mycket kraftig ram med syllar av 10 x 12 tum som följer hela byggnadens väggliv samt med en längsgående centrerad bärlina av samma dimension. Ovan den centrerade bärlinan finns en hjärtvägg av 6 tums timmer som löper från gavel till gavel. Vindsbjälklaget utgörs av kantade bjälkar 6 x 7 tum. Takstolar enligt Lotsverkets standard med en kombinerade takstol med ovanpåliggande åsar. Stödben förankrade i bjälklaget via längsgående bärlinor (Se tvärsektion). Taktäckning av enkupigt lertegel på läkt och underlagspapp.

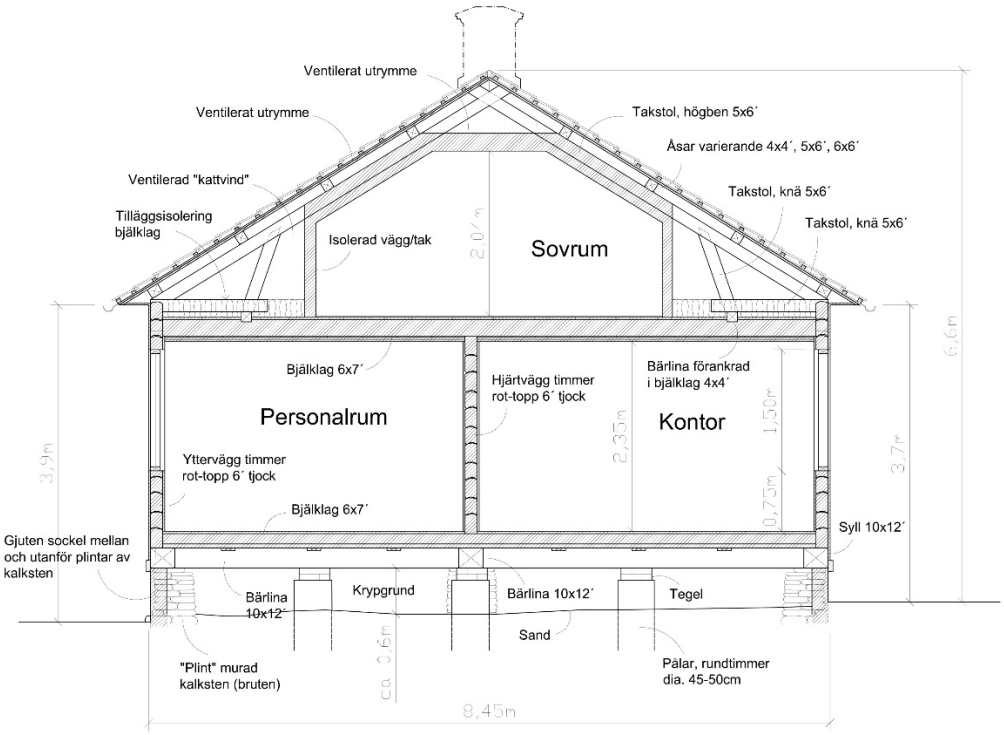

Uppmätningsritning tvärsektion 2021. Ritat av Daniel Heilborn.

Den mycket kraftiga syllramen av 10 x 12 tums kantat timmer (fur) är omsorgsfullt skarvad med blixtskarvar. Till vänster synes en av plintarna av staplad kalksten.

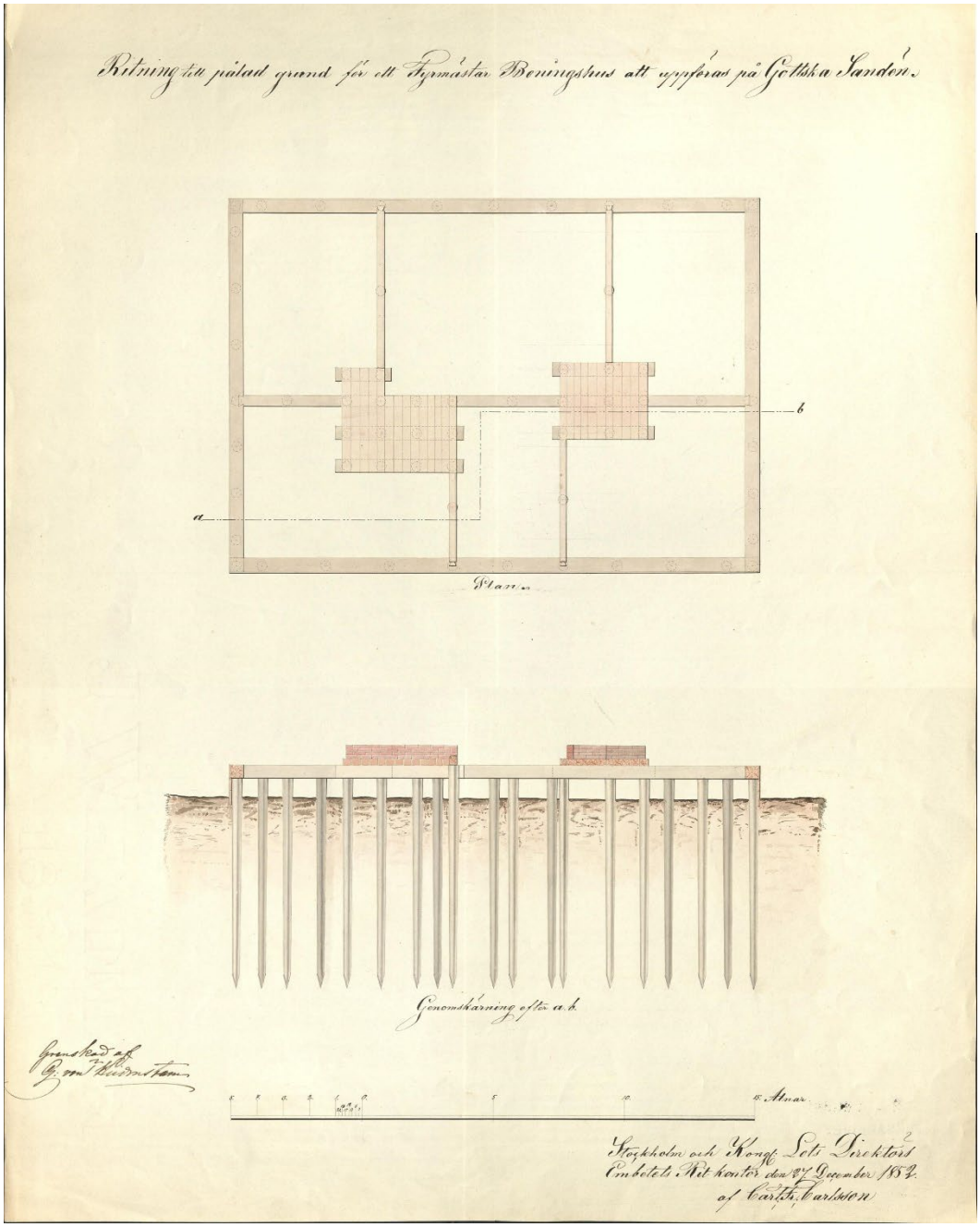

Grundläggning genom pålning (trä) Fyrmästarbostaden Littera A. Ritning signerad Gustav von Heidenstam den 27 dec. 1852. Riksarkivet Marieberg, Lotsverkets arkiv.

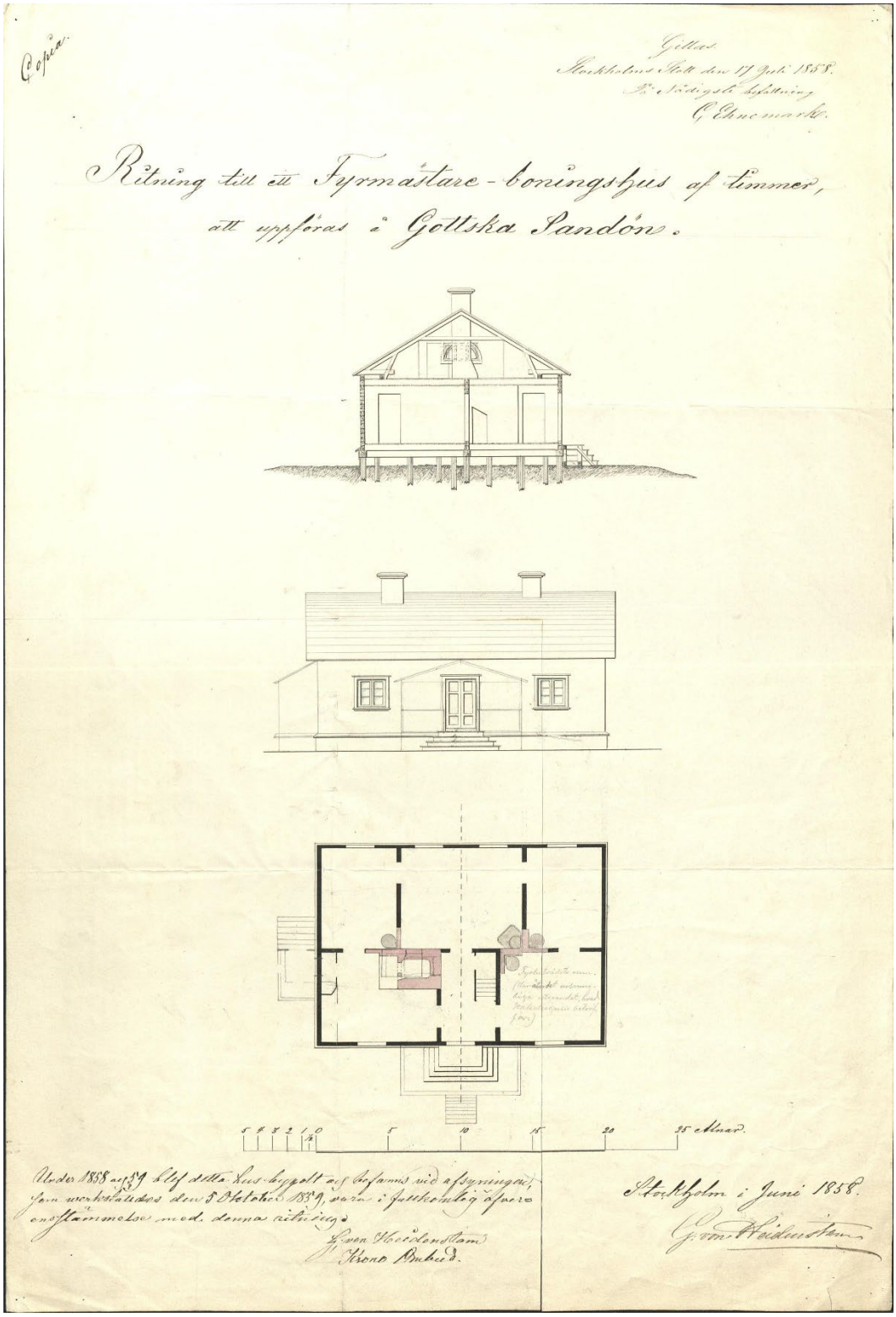

Huvudritning Fyrmästarbostaden Littera A. Ritning signerad Gustav von Heidenstam, Juni 1858. Riksarkivet Marieberg, Lotsverkets arkiv.

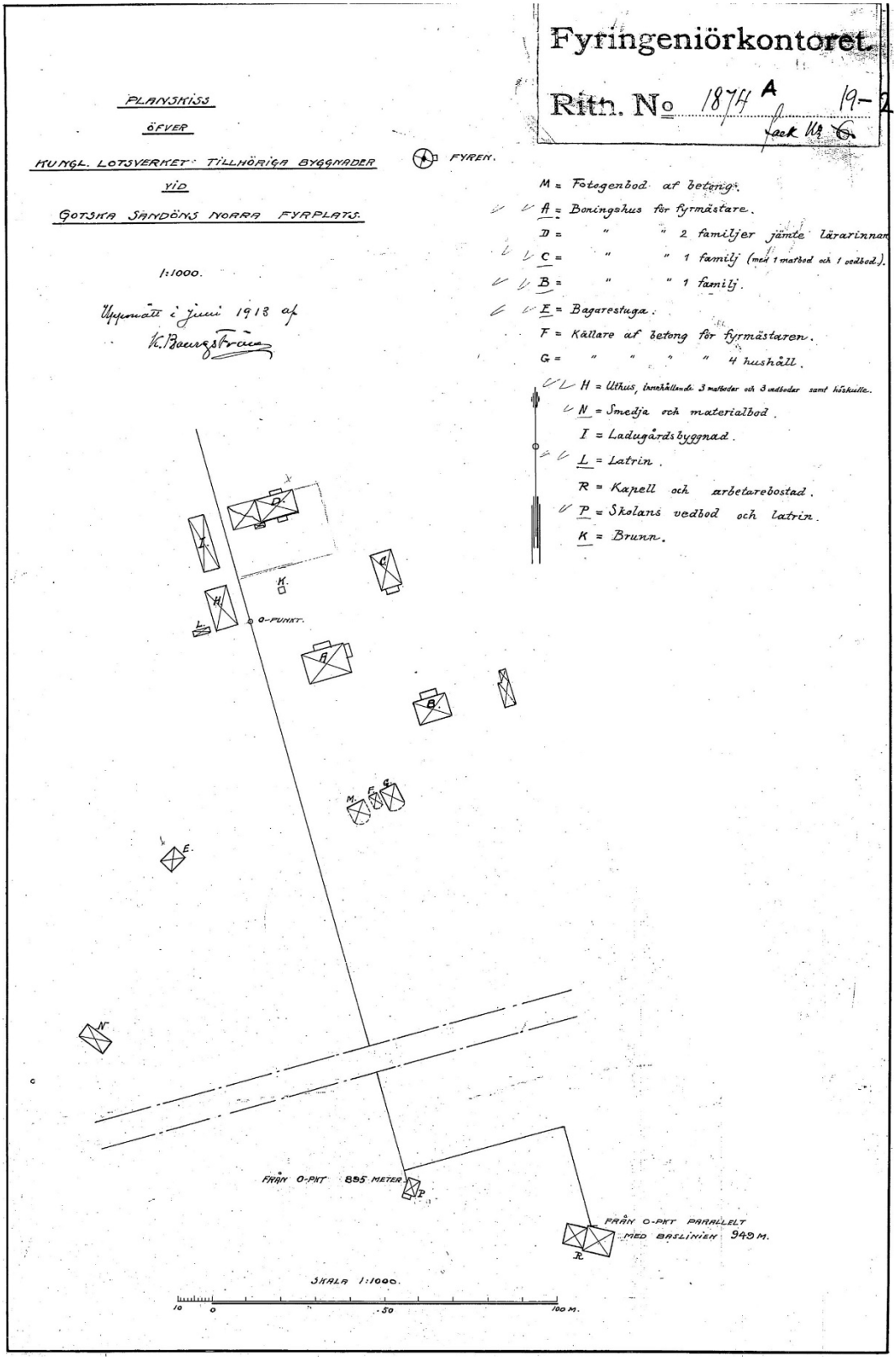

Situationsplan över fyrplatsen 1913. Riksarkivet Marieberg, Lotsverkets arkiv.

7.2 Kulturhistoriska värden

Fyrmästarbostaden har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Det är en av de första bostäderna uppförda för fyrbetjäningen på Gotska Sandön. Byggnaden är även unik i sin konstruktion med sin mycket omsorgsfullt timrade stomme på den kraftiga bjälklagsramen. De bevarade träpålarna med bränd/kolad yta under vissa delar av byggnaden är unika i sin konstruktion. Byggnaden är relativt välbevarad bortsett från mindre ingrepp i timmerstommen i samband med nya dörröppningar både exteriört och interiört. Flertalet av de ursprungliga innerdörrarna finns bevarade. I övrigt är ytskikt, kök och hygienrum av modern standard.

Fasad mot sydost bevarad i sin helhet utan tillägg. Takfönster tillkom på 1970-talet i samband med den stora moderniseringen av bostäderna i fyrbyn.

7.3 Nulägesbeskrivning

Fyrmästarbostaden används idag som året runt bostad för tillsynsmän. Byggnaden har en modern, enkel standard vad gäller kök och badrum. I markplanets västra del är ett platskontor inrett för tillsynsmännen. Kontoret har separat ingång på den sydvästra gaveln.

7.3.1 Grundläggning

Ett stort antal plintar av staplad kalksten (lagda i bruk) bär upp den kraftiga syllramen på vilken timmerstommen vilar. En handfull pålar av kraftigt rundtimmer (diameter ca 50cm) är nedgrävda i sanden och utgör delvis stöd för bärlinor och bjälklag. Den ursprungliga grundläggning enligt Heidenstams ritning, visande ett stort antal spetsade träpålar som bär upp syllramen, tycks aldrig ha anlagts. Träpålarna är brända och förkolnade på utsidan för att motstå markfukten. Det tycks ha fungerat väl i Fyrmästarbostaden där sanden är relativt torr. Det är okänt hur långt ner pålarna går i marken. Den brutna kalksten som ersatt pålningen till stor del är transporterad till Sandön då kalksten av denna kvalitet och format ej går att finna på ön. Mellan de ursprungliga kalkstensplintarna har betongmurar gjutits mot brädform, oklart när i tiden. Formarna som sitter kvar på insidan är byggda av rödfärgad ytterpanel.

Bilden till vänster. Träpåle med påmurat tegel upp till bärlina.
Bilden uppe till höger. Träpåle utan funktion, bränd/förkolnad utsida.
Bilden nere till höger. Mellan plintarna har det gjutits en betongmur.

7.3.2 Stomme

6 tums tjockt liggtimmer, kantat. Tätat med mossa mellan stockarna. Mycket noggrann och tät timring. Timmerstommen vilar på en mycket kraftig syllram av bilade och kantade stockar med en dimension av 10 x 12 tum. Ramen är skarvad med mycket precisa blixtskarvar.

7.3.3 Tak och fasader

Utsidan av timmerstommen är klädd med en tjock förhydningspapp följt av spontad 1 tums panel med profilerade lockläkt. Till en början var ytterpanelen rödfärgad, troligen enligt Lotsverkets recept för förstärkt rödfärg. Möjligen med inblandning av tjära eller tran enligt hörsägen. Idag är fasaderna strukna med mörkröd alkydoljefärg.

Takstolar enligt Lotsverkets standard med en kombinerade takstol (5 x 6 tum) med ovanpåliggande åsar (varierande dimensioner). Högbenen är förbundna med en hanbjälke samt avlastade och förankrade i bjälklaget via längsgående bärlinor (Se tvärsektion). Taktäckning av enkupigt lertegel på läkt och underlagspapp.
Vindsutrymmet och vindsbjälklaget är tilläggsisolerat med träfiberisolering med sedvanlig luftspalt ut mot yttertaket.

Bilden till vänster. Den ursprungliga panelen finns delvis bevarat men målad med alkydoljefärg.
Bilden till höger. Enkupigt lertegel, skorsten av gult tegel samt 70-tals takfönster med bristfälliga plåtanslutningar mot tegeltaket.

Fasad mot sydväst och sydost. Den gröna dörren leder till tillsynsmännens kontor.

7.3.4 Fönster och dörrar

Kopplade bågar med glasbrytande spröjs i ytterbågen. Utvändigt är glasen monterade med en glaslist av trä som ersätter sedvanlig kittfals. Konstruktionen var under en tidsperiod standard vid Lotsverket och finns representerad på samtliga bostadshus i fyrbyn.

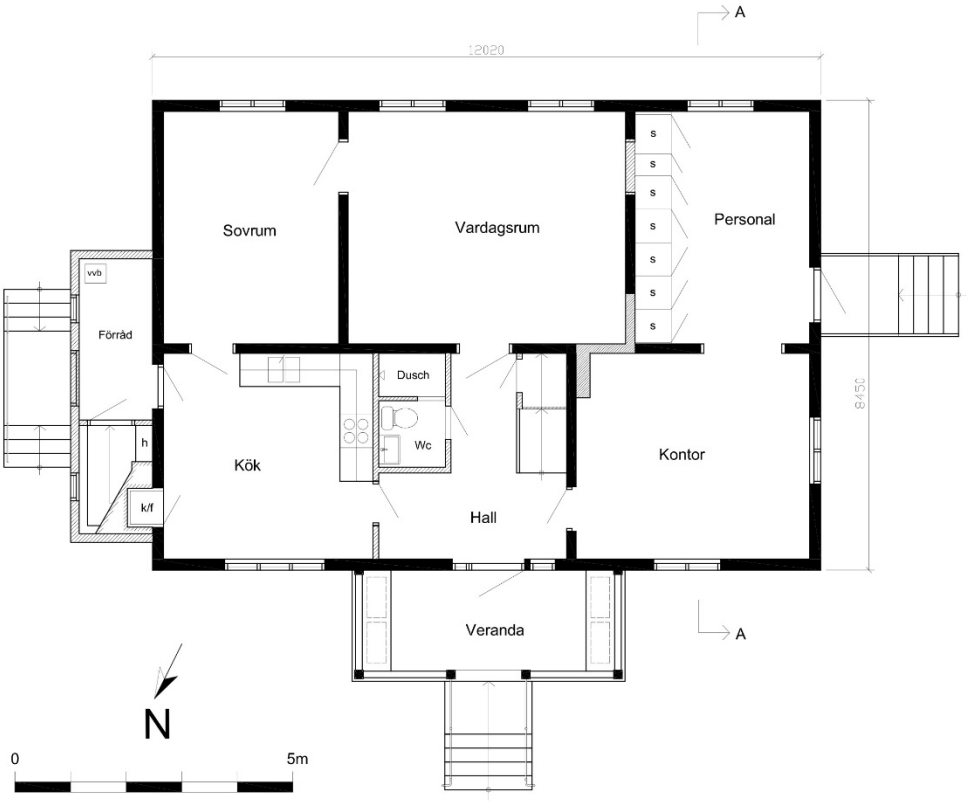

Uppmätningsritning plan Fyrmästarbostaden Littera A. 2021 Ritat av Daniel Heilborn.

7.3.5 Planlösning

Planlösningen är i stora drag den ursprungliga vilket är viktigt att bevara. En bredare öppning har tagits upp i den timrade hjärtväggen mellan de två gavelrummen mot sydväst, nuvarande kontor. I samband med en större modernisering på 70-talet upptogs även en ny entrédörr till kontoret i den västra gaveln. Vid en tidig tillbyggnad av farstukvist med källarnedgång mot nordost har ett dörrhål tagits upp i den östra gaveln. Vid nuvarande placering av kyl & frys i den östra gaveln (f.d. yttervägg) fanns tidigare ett skafferi. Dessa ingrepp i stommen har alla skett innan byggnadsminnesförklaringen.

7.3.6 Invändiga ytskikt

Samtliga ytor har målats om genom åren. Ursprungliga linoljefärger har ersatts med moderna färgtyper eller ytskikt. Vid framtida ombyggnader bör traditionella material och färgsystem användas.

7.3.7 Uppvärmning & ventilation

Vattenburen centralvärme matad från värmepanna placerad i källaren till Fyrvaktarbostad Littera E. Värmekällan utgörs av en jordvärmebaserad värmepump som även backas upp med oljeeldning vid låga kallare perioder. Förstärkt självdrag. Mekanisk frånluft i badrum samt köksfläkt. Tilluftsventiler i ytterväggar.

7.3.8 Vatten och avlopp

Samtliga bostäder i fyrbyn (samt Sjöfartsverkets lgh. vid Snickeriet) går till en 6 m3 uppsamlingsbrunn. Därifrån pumpas avloppsvattnet satsvis in i reningsverket av norska fabrikatet BIOVAC. Från reningsverket går slammet till torktunnor som töms regelbundet och läggs i komposten. Det renade vattnet går till en mottagningsbrunn och därifrån pumpas det ut i infiltrationen. Detta styrs via nivåvakt. Reningsverket är godkänt för 50 p.e. och helt nytt 2020 och infiltrationen helt ny 2021.

Fyrbyn har en gemensam grävd brunn, 14m djup placerad vid signalmasten. Vattnet pumpas regelbundet till en större cistern. Från cisternen pumpas vattnet vidare till en trycksatt hydroforanläggning i källaren på Litt E. Därifrån går vattnet till Fyrbyn, Båthuset, Snicken, Liljas dal, Lägerplatsen och Kapellet. Vid hydroforerna monterades 2022 UV-ljus för borttagning av bakterier. Fördelningsbrunnar finns vid Litt B (till Liljas Dal) vid Lägerplatsen (till Lägerplats och Kapellet). I Snicken (måleriet) sitter en fördelning till Båthuset.

7.4 Rumsbeskrivning

Den öppna verandan på nordvästra fasaden tillkom redan på 1880-talet.

7.4.1 Veranda och entréhall

Den öppna verandan är uppförd på en trästomme med träbjälklag. Stommen och golvplanken är vitmålade. Sockeln är klädd med stående spontad och rödmålad panel. Väggytor mot insidan är klädda med bred vitmålad pärlspontpanel. Upp till verandan leder en betongtrappa med fyra steg, det nedersta av kalksten. Ett svart smidesräcke är förankrat i trästommen och den nedersta trappstenen. Verandans taksprång mot nordväst är utsmyckat med snickarglädje i form av ett vågmönster som löper nerifrån båda sidorna för att mötas i nocken. Det är lätt att associera till när vågorna möts vid Bredsandsudde efter att ha rullat runt Sandöns västra och östra sida. Mönstret har funnits sedan verandas tillkomst men snickerierna har ersatts med nya efter tidigare förlaga. Entrédörren var tidigare en pardörr med glasad överdel men har bytts ut mot en högerhängd modern ytterdörr av spårfräst HDF-skiva med ett fast sidoljus till vänster. Entréhallen har utökats från ursprunget sedan murstocken i köket rivits. Ett mindre badrum har byggts där det tidigare fanns en bakugn. Vindstrappans placering är ursprunglig men nuvarande trappa och spaljé tillkom på 70-talet. Under trappan finns en städskrubb där äldre golv och väggstomme kan ses.

Bilden till vänster. Smidesräcket och trappan upp till verandan.
Bilden till höger. Ytterdörr av spårfräst HDF-skiva med fast sidoljus har ersatt ursprunglig pardörr med glasad överdel.

Bilden till vänster. Köket sett från skafferiet ingång.
Bilden till höger. Köket sett från entréhallen.

7.4.2 Kök, skafferi och matkällare

Kökets placering är den ursprungliga men har blivit något mindre till följd av utökad entréhall och tillkomst av badrum på hallen. Den ursprungliga bakugnen är sedan länge riven. Köket har en enkel men modern standard med stommar av spånskiva. Skafferiet är placerat i f.d. farstukvist mot nordost där ytterdörren byggs igen. Här finns även nedgång via en brant betongtrappa till matkällaren som delvis är placerad under köket. Matkällaren är ej ursprunglig utan har grävts ur vid senare tillfälle, troligen i samband med tillbyggnad av verandan i slutet av 1880-talet. Matkällaren har kraftiga väggar av betong som ersatt plintgrunden i det nordvästra hörnet av byggnaden. Under köksfönstret mot nordväst finns ett överhängt källarfönster. I skafferiet finns ett mindre sidohängt fönster med glasbrytande spröjs samt ett motsvarande i källartrappen. Något förskjuten från centrum på utbyggnaden finns en masonitklädd ytterdörr som är igenbyggd invändigt. Utvändigt nås dörren via en betongtrappa med två riktningar med centrerat vilplan. En handledare av enkla svetsade rörprofiler följer trappans utsida.

Bilden till vänster. Källartrappan.
Bilden till höger. Matkällaren.

Tidigare farstukvist mot nordost, nu skafferi med källarnedgång.

7.4.3 Kontor

Kontoret är inrett i Fyrmästarbostadens sydvästra gavel. Här fanns tidigare två rum med en kakelugn i varje. Hjärtväggen av timmer i byggnadens längsriktning hade tidigare ett dörrhål mellan rummen som har breddats för en skjutdörr av jaluzzimodell. I den sydvästra gaveln har även en modern ytterdörr till kontoret installerats i timmerstommen. Dörren nås via en utvändig ståltrappa av sträckmetall. Kontoret är inrett på 70-talet med plastmatta på golvet, vävtapeter på väggar och spontad spårpanel i taket.

Kontoret i sydvästra delen inrett på 70-talet.

7.4.4 Salen

Salen är intakt i sin rumsform men med nyare ytskikt. Äldre spegeldörrar med kammarlås till entréhall och de båda angränsande rummen, sovrum och kontor finns kvar. Dörrhålet till kontoret igenbyggt med gipsskivor men karm och dörrblad kvarlämnat. Fernissat brädgolv. Nyare spontad spårpanel i taket, vitlaserad.

Bilden till vänster, sovrum nere. Bilden till höger, salen.

7.4.5 Sovrum nere

Rummet är intakt i sin form men med nyare ytskikt. Äldre bevarade spegeldörrar med kammarlås till kök. Spegeldörr till salen nytillverkad. Fernissat brädgolv. Spontad spårpanel i taket.

7.4.6 Badrum nere

70-tals inredning och ytskikt, plastmatta på golv och vägg tillkom på 90-talet.

7.4.7 Hall uppe

Nyare ytskikt, takfönster 70-tal. Moderna innerdörrar. Inspektionslucka till ”kattvind”. Bjälklaget i kattvindarna är tilläggsisolerat med träfiberisolering.

7.4.8 Sovrum söder

Nyare ytskikt, moderna innerdörr. Inspektionslucka till ”kattvind”. Bjälklaget i kattvindarna är tilläggsisolerat med träfiberisolering.

7.4.9 Sovrum norr

Nyare ytskikt, moderna innerdörr. Inspektionslucka till ”kattvind”. Bjälklaget i kattvindarna är tilläggsisolerat med träfiberisolering.

Fyrvaktarbostad. Littera D sett från sydost.

8. Fyrvaktarbostad Littera D

Fyrvaktarbostaden Littera D uppfördes tillsammans med Fyrmästarbostaden Littera A i väntan på att de båda fyrtornen vid den norra fyrplatsen skulle färdigställas. Byggnaden ritades av Gustaf von Heidenstam, som också ritade fyrtornen, och stod färdig 1859. Den ursprungliga byggnaden, en ren parstuga, följer vissa givna mallar i Lotsverkets standard och snarlika byggnader finns uppförda på andra fyrplatser runt Sveriges kust. 1884 byggdes Littera D till mot sydväst. Byggnaden är relativt oförändrad i sin stomme och planlösning från det den byggdes till, men interiört är samtliga ytskikt nya i bostäderna. På vinden finns ett äldre inrett rum i gaveln mot nordost.

Littera D innan utbyggnad. Foto ca 1880. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

8.1 Historik och byggnadsteknik

Den ursprungliga parstugan är uppförd av 6 tums liggtimmer. Utvändigt är timmerstommen tjärstruken och därefter klädd med en tjock förhydningspapp. Utanpå pappen en bred spontad 1 tums panel med profilerade lockläkt. Denna uppbyggnad av ytterväggen följder Lotsverkets standard och återfinns i de flesta bostadshusen av trä från tiden. Tillbyggnaden är uppförd med en stomme av kraftiga stående spontade plank. En teknik som ersatte timmerstommarna enligt Lotsverkets standard. Även denna trästomme är klädd med en utvändig tjock förhydningspapp följd av spontad 1 tums panel och lockläkt.

Byggnaden projekterades till en början på en kraftigt pålad grund i den lösa sanden. Endast ett fåtal av de planerade pålarna anlades och i övrigt vilar byggnaden på en grundmur av betong samt plintar av staplad kalksten, tegel och betong. Betongsockeln har troligen tillkommit vid till- och ombyggnad. Takstolar enligt Lotsverkets standard med en kombinerade takstol med ovanpåliggande åsar. Stödben förankrade i bjälklaget via längsgående bärlinor. Taktäckning var ursprungligen enkupigt lertegel men vid tillbyggnaden 1884 fick hela byggnaden papptak lagt med horisontella våder och med foträna av papp. Idag har Littera D åter enkupigt lertergel lagt på läkt, ovan den äldre tjärpappen.

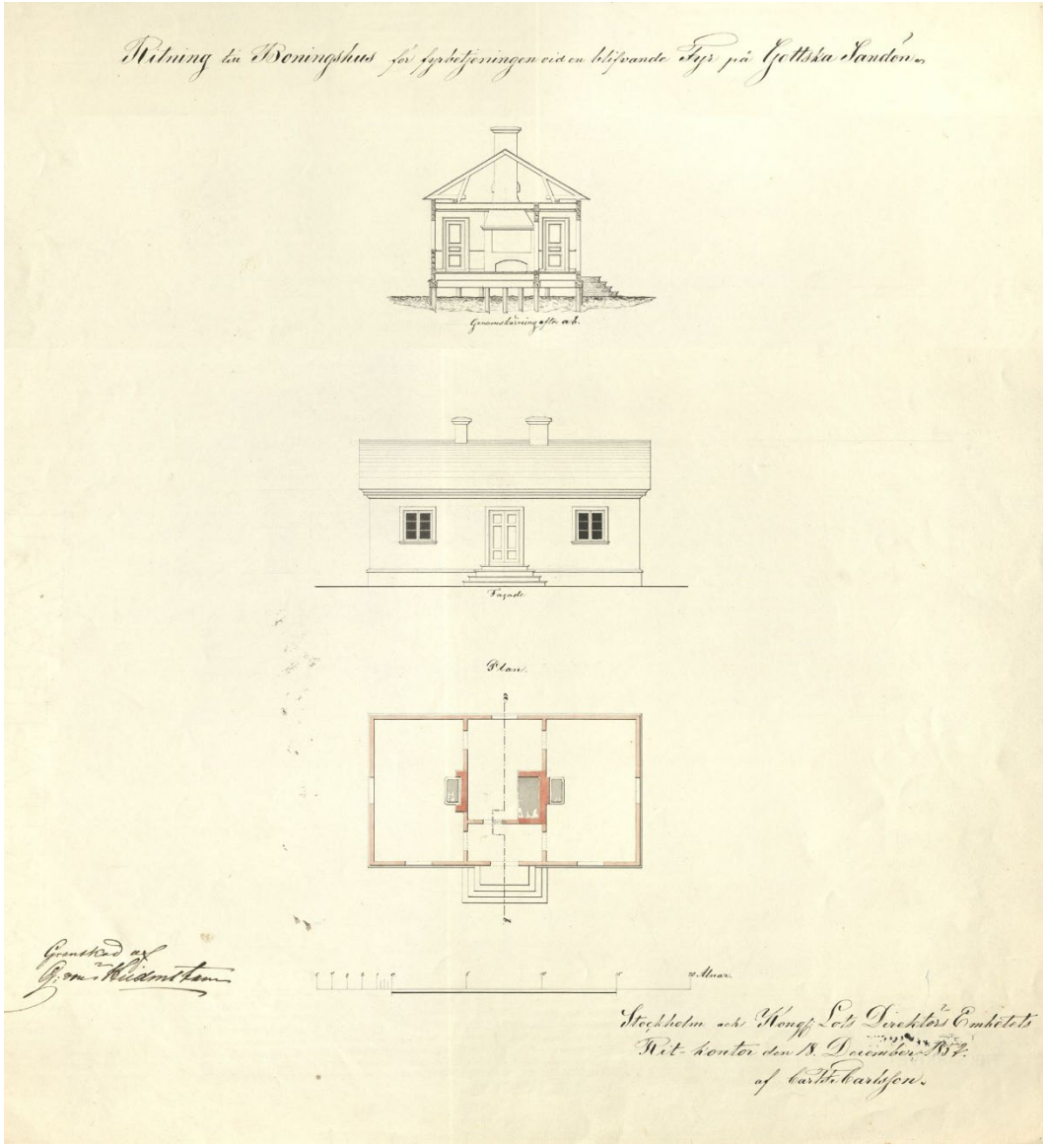

Fyrvaktarbostaden Littera D, den ursprungliga parstugan. Ritning signerad Gustav von Heidenstam 1852. Riksarkivet Marieberg, Lotsverkets arkiv.

8.2 Kulturhistoriska värden

Fyrvaktarbostaden har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Det är en av de första bostäderna uppförda för fyrbetjäningen på Gotska Sandön. Byggnaden är även unik i sin konstruktion med sin mycket omsorgsfullt timrade stomme. Byggnaden är relativt välbevarad från tiden efter tillbyggnaden 1884. Den ursprungliga parstugans timmerstomme är relativt välbevarad bortsett från mindre ingrepp i samband med nya dörröppningar i den f.d sydvästra gaveln, både nere och på vinden.

Littera D efter tillbyggnad mot sydväst. Nu med papptak och foträna. Foto ca 1937. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Littera D nordöstra gaveln, 1930-tal. Den mycket breda ursprungliga panelen är idag utbytt. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Littera D farstukvist sydvästra bostaden med smidesräcke. I bakgrunden den fd. ladugården. Foto 1940-tal. På trappan familjen Gunnar & Fanny Hörlin med sonen Hans (yngsta). Gotska Sandöns Hembygdsförening.

8.3 Nulägesbeskrivning

Fyrvaktarbostaden används idag som året runt bostad för tillsynsmän. Byggnaden har en modern normal standard vad gäller kök och något enklare vad gäller badrum. Byggnaden innehåller två kompletta lägenheter.

Littera D, nordöstra gaveln och nordvästra långsidan.

Littera D, Den sydvästra farstukvisten och sydvästra gaveln.

8.3.1 Grundläggning

Träbjälklaget vilar på en grundmur av betong med ventiler av gjutjärn. En handfull pålar av kraftigt rundtimmer (diameter ca 50cm) är nedgrävda i sanden och har tidigare delvis utgjort stöd för bärlinor och bjälklag. Pålarna är idag kraftigt förmultnade och saknar bärighet. Träpålarna är brända och förkolnade på utsidan men den höga markfukten har trängt igenom detta skydd. Det är okänt hur långt ner pålarna går i marken. Den brutna kalksten som ersatt pålningen är transporterad till Sandön, då kalksten av denna kvalitet och format ej går att finna på ön.

Littera D krypgrunden vid den fd. parstugans sydvästra gavel. Utanpå timmerstommen syns den tjocka förhydningspappen. Plintar av staplad kalksten bär upp syllen.

Bilden till vänster. Längs nordvästra långsidan finns ett dike och en stödmur.
Bilden uppe till höger. Ventil i grund som ej är i funktion, fastrostad.
Bilden nere till höger. Ursprungliga träpåle med förkolnad yta, nu helt förmultnad.

Bilden till vänster. Diket mot nordväst.
Bilden uppe till höger. Den sågtandade panelen finns delvis kvar åt nordväst.
Bilden nere till höger. Takavvattning leds ner i diket.

8.3.2 Stomme

6 tums tjockt liggtimmer av fur, kantat. Tätat med mossa mellan stockarna. Mycket noggrann och tät timring. Tillbygget, en förlängning mot sydväst, rest med en stomme av stående spontade plank. Spillvirke i krypgrunden talar för att plankstommen är tillverkad av gran.

Bilden till vänster. Timmerstommen, den ursprungliga parstugans sydvästra gavel.
Bilden uppe till höger. Takstol med högben och ås i nocken.
Bilden nere till höger. Takstol med avsågat "knä", nordöstra kattvinden.

8.3.3 Tak och fasader

Utsidan av timmerstommen är klädd med en tjock förhydningspapp följt av spontad 1 tums panel med profilerade lockläkt. Till en början var ytterpanelen rödfärgad, troligen enligt Lotsverkets recept för förstärkt rödfärg. Möjligen med inblandning av tjära eller tran enligt hörsägen. Idag är fasaderna strukna med mörkröd alkydoljefärg som under 2021 övermålats med linoljefärg, engelskt röd.

Takstolar enligt Lotsverkets standard med en kombinerade takstol (5 x 6 tum) med ovanpåliggande åsar (varierande dimensioner). Högbenen är förbundna med en hanbjälke samt avlastade och förankrade i bjälklaget via längsgående bärlinor (Se tvärsektion). Flertalet knän avsågade. Taktäckning av enkupigt lertegel på läkt lagd direkt på en äldre tjärpapp.

Bilden till vänster. Enkupigt lertegel med 70-tals takfönster från modernisering.
Bilden uppe till höger. Papptak på den västra farstukvisten.
Bilden nere till höger. Strö- och bärläkt direkt på den äldre ytpappen.

8.3.4 Fönster och dörrar

Kopplade bågar med glasbrytande spröjs i ytterbågen. Utvändigt är glasen monterade med en glaslist av trä som ersätter sedvanlig kittfals. Konstruktionen var under en tidsperiod standard vid Lotsverket och finns representerad på flera av bostadshusen i fyrbyn.

Uppmätningsritning plan Fyrmästarbostaden Littera D. Den ursprungliga byggnaden markerad fylld svart, tillbyggnad skrafferad. 2021 Ritat av Daniel Heilborn.

8.3.5 Planlösning

Planlösningen är i stora drag från tiden efter tillbyggnaden 1884 med sina två separata bostäder och farstukvistar. Den ursprungliga parstugans plan är uppdelat mellan de två nuvarande lägenheterna. Två dörrhål har tagits upp i den sydvästra timmerväggen från den senare tillbyggnaden. På vinden har en dörröppning sågats upp i den sydvästra gaveln för passage från tillbyggnadens vindsrum till den ursprungliga parstugans vind. Badrum och nya kök har tillkommit i båda lägenheterna efter fyrplatsens avbemanning.

Moderniseringen har skett under tiden som byggnaden nyttjats som bostad för tillsynsmännen av Nationalparken Gotska Sandön. Innan den nordöstra lägenheten fick badrum fanns en trappa upp till den ursprungliga parstugans vind. På vinden finns det ursprungliga trapphålet med bemålat träräcke kvar. På vinden finns även ett äldre inrett rum i den nordvästra gaveln som har kvar sina ursprungliga ytskikt. Tillbyggnadens vind är inredd med vardagsrum och sovrum mot sydvästra gaveln.

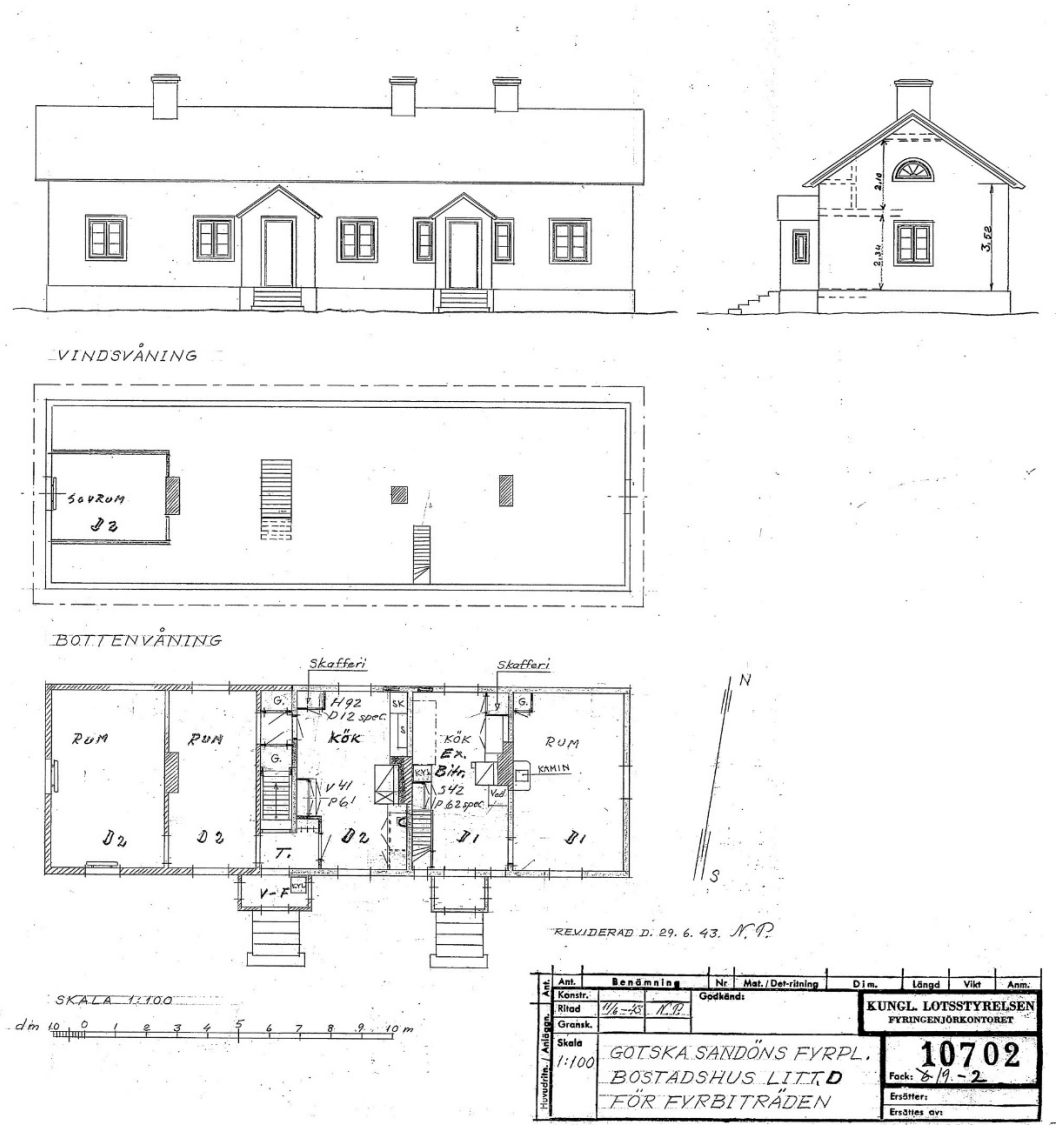

Uppmätningsritning plan, fasad, tvärsektion Fyrmästarbostaden Littera D. Upprättad 1943 av Fyringenjörkontoret. Något beskuren och redigerad pga. dålig kvalitet.

8.3.6 Invändiga ytskikt

Samtliga ytor har målats om genom åren. Ursprungliga färgtyper har ersatts med moderna färgtyper eller ytskikt. Vid framtida ombyggnader bör traditionella material och färgsystem användas för att höja upplevelsevärdet av byggnaden.

8.3.7 Uppvärmning & ventilation

Se beskrivning 7.3.7, Fyrmästarbostaden Littera A.

8.3.8 Vatten och avlopp

Se beskrivning 7.3.8, Fyrmästarbostaden Littera A.

8.4 Rumsbeskrivning

8.4.1 Östra bostaden (kallas D1), farstu och hall

Nyare ytskikt. Trappa av betong med äldre smidesräcke med högt kulturhistoriskt värde.

8.4.2 Östra bostaden (D1) , kök

Köksinredning från omkring 2000, moderna ytskikt.

8.4.3 Östra bostaden (D1) , vardagsrum

Moderna ytskikt. Äldre murstock finns kvar men ingen eldstad. Äldre platsbyggd garderob med beslag från 30-talet.

8.4.4 Östra bostaden (D1), badrum

Genomgående 70-tals inredning med nyare plastmatta från ca 2000. Badrummet placerat i utrymme för tidigare vindstrappa.

8.4.5 Västra bostaden (kallas D2), farstu och hall

Nyare ytskikt. Trappa av betong med äldre smidesräcke med högt kulturhistoriskt värde.

8.5.6 Västra bostaden (D2), kök

Modernt fullutrustat kök, 2000-talet

8.4.7 Västra (D2), bostaden kontorsrum

60-70tals inredning.

8.4.8 Västra bostaden (D2), sovrum och badrum

Badrum byggt i slutet av 1970-talet.

8.4.9 Västra bostaden (D2), vind med sovrum och vardagsrum

60-70tals inredning. Mot den nordöstra gaveln finns ett äldre inrett sovrum. Troligen slutet av 1800-talet i samband med till- och ombyggnad. I den oinredda vindsdelen i den ursprungliga parstugan finns synliga delar av timmerstomme och takstolar. Även detaljer som snidade klädkrokar fast monterade i takstolar.

Fyrvaktarbostad Littera C från sydväst.

9. Fyrvaktarbostad Littera C

Fyrvaktarbostaden Littera C uppfördes år 1867 som bostadshus för en fyrvaktare samt med två vedbodar i norra delen. Byggnaden ritades av A.T. Gellerstedt och godkändes av Gustaf von Heidenstam vid Fyringenjörkontoret. Den ursprungliga byggnaden följer vissa givna mallar i Lotsverkets standard och snarlika byggnader finns uppförda på andra fyrplatser runt Sveriges kust. 1929 byggdes Littera C till mot söder. Tillbyggnaden innehåller idag kök, badrum samt hall med farstukvist.

Littera C med uthus. Foto ca 1900. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Littera C innan utbyggnad mot sydost. Foto 1925. Sjöfartsverkets arkiv.

Littera C till höger nu tillbyggd mot söder med farstukvist mot väster. Foto 1930-tal. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

9.1 Historik och byggnadsteknik

Den ursprungliga bostadsdelen är uppförd av 5 tums liggtimmer. Den norra delen, som ursprungligen innehöll två vedbodar, är rest som en regelstomme. Utvändigt är timmerstommen klädd med en tjock förhydningspapp. Utanpå pappen en spontad 1 tums panel med profilerade lockläkt. Uppbyggnaden av ytterväggen följder Lotsverkets standard från tiden. Tillbyggnaden mot söder samt farstukvisten på västra långsidan tillkom runt 1930.

Den ursprungliga bostadsbyggnaden restes på en plintgrund. Plintarna utgörs av kraftiga granitpelare. Även ett fåtal träpålar av kraftigt rundtimmer förekommer i mitten av byggnaden samt plintar av tegel. Under de före detta eldstäderna finns gjutna betongfundament. Bjälklaget har även kompletterats i efterhand med träpålar av fyrkantsprofil. Den från början öppna plintgrunden har kompletterats genom att mellanrummen gjutits igen med betong till en hel sockel. Den ventilerade plintgrunden har istället blivit en krypgrund med ett fåtal friskluftsventiler. Takstolar enligt Lotsverkets standard av typen svensk takstol med ovanpåliggande tät bördning. Taktäckning var ursprungligen tjärpapp lagd med horisontella våder och med fotränna av papp.

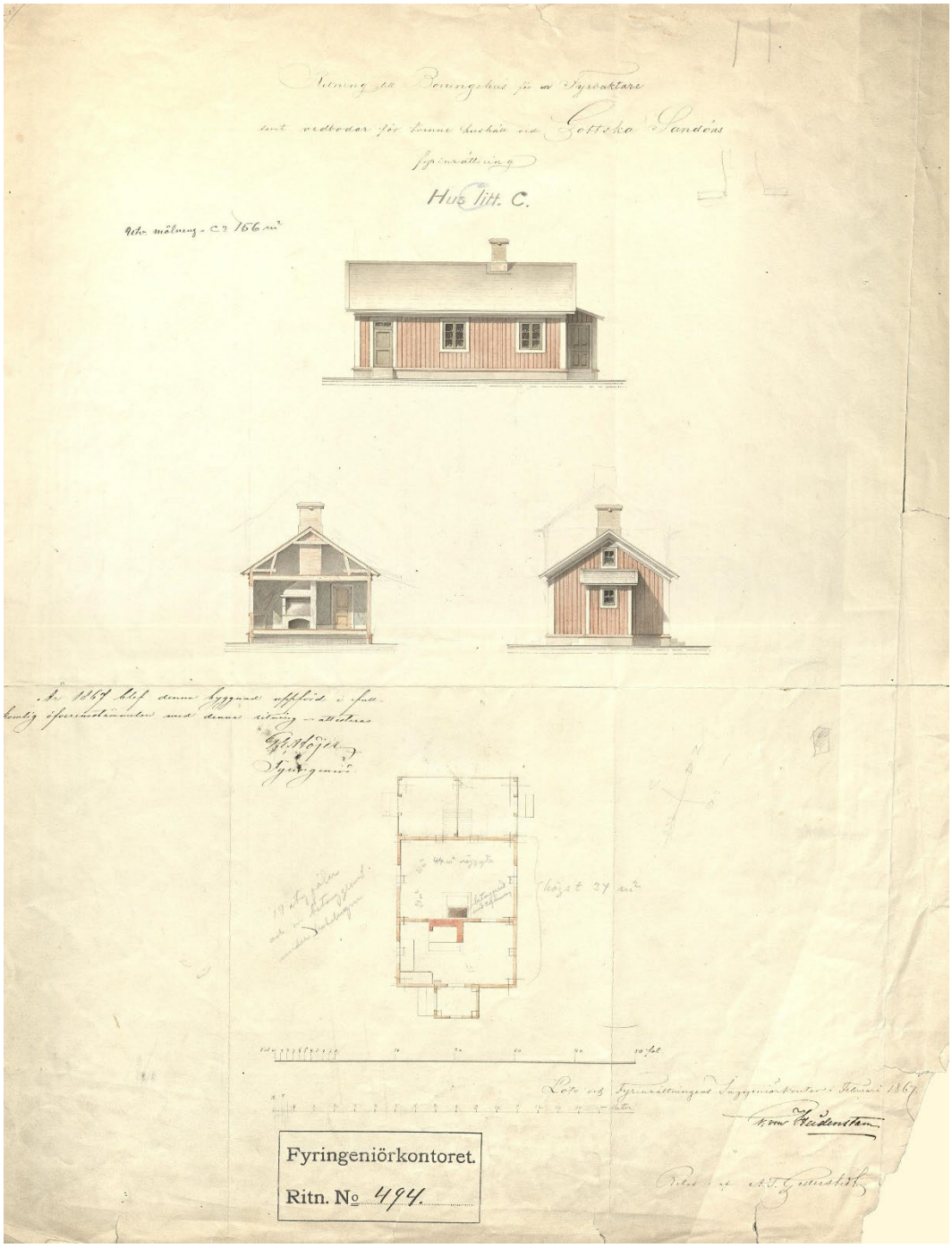

”Ritning till bostadshus för en fyrvaktare samt vedbodar för tvenne hushåll vid Gotska Sandöns fyrinrättning”, 1867. Fyringenjörkontoret, Riksarkivet Marieberg Sthlm

9.2 Kulturhistoriska värden

Fyrvaktarbostaden Littera C har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Byggnaden är en omistlig del av helheten i fyrbyn. Exteriört finns många för Lotsverket

tidstypiska detaljer bevarade, de utsmyckade hörnen med vitmålad rundstav och svarvade knoppar, takfotens listverk samt delar av den ursprungliga ytterpanelen. På vindens gavelspetsar återfinns ännu de ursprungliga fönstren. Stomme och takstolar är de ursprungliga. De kraftiga granitplintarna som den ursprungliga bostaden vilar på är en intressant detalj. Levererade till Sandön tillsammans med övriga byggnadsdelar från snickerifabrik, troligen Bark & Warburg AB i Göteborg.

9.3 Nulägesbeskrivning

Byggnaden är kraftigt förändrad i sin planlösning. Eldstäder är sedan länge borttagna. Interiört är samtliga ytskikt nya i bostäderna. Ursprungliga entrédörrar av trä har bytts ut mot moderna av spårfräst skivmaterial. Entrédörren i farstukvisten mot väster hade tidigare en glasad överdel. Dörren finns ännu kvar i förråd (såghuset). Entrédörren till den mindre lägenheten i norra delen, tidigare vedbod, hade ett överljus. Dörren var av spegeldörrtyp, klädd med masonit. Vinden är ännu oinredd och nås via två nedfällbara lofttrappor (luckor). Byggnaden har varit kraftigt angripen av svamp på stora delar av vinden samt i vindsbjälklaget. Orsaken har varit läckande tak. Både takstolar, bördning, brädgolv på vinden samt vindsbjälklagets bärande bjälkar är angripna. Svampangreppet har troligen avstannat men behöver saneras och rötskadade delar av stommen behöver bytas ut. Littera C nyttjas som uthyrningsbostad till besökare samt till hantverkare mfl. som har uppdrag på Sandön.

Littera C. Östra långsidan med ingång till lägenhet i fd. vedbod.

Littera C. Norra gaveln med ursprungligt vindsfönster i gavelspetsen.

Littera C. Västra långsidan och gavel mot söder.

9.3.1 Grundläggning

Plintgrund med huggna granitpålar, oklart djup på grundläggning. Delvis även träpålar av kraftigt rundtimmer (diameter ca 50cm). Träpålar med bränd förkolnad yta för att motstå markfukt. I den östra delen av grunden finns rester av en matkällare. Även under nuvarande wc och dusch finns rester av en f.d matkällare. Trossbotten är uppbygg av äldre återbrukade fasadbrädor och diverse innerväggar med spår av äldre tapeter. Mellan granitplintarna sitter ännu brädformer kvar från tiden då den öppna plintgrunden byggdes om till sluten krypgrund.

Krypgrunden med hugna och uppmärkta granitpelare från husleverantör. Mellan plintarna brädformar för senare tillkommen betongsockel.

9.3.2 Stomme

5 tums liggtimmer från snickerifabrik, troligen Bark & Warburg AB, Göteborg. Timmerstomme utvändigt klädd med en kraftig väggpapp följd av en tjock förhydningspapp. Utvändig spontat 1 tums panel, ursprungligen 6 tum eller bredare. Profilerade lockläkt över fasadbrädornas glipor och spont.

9.3.3 Tak och fasader

Takstolar av typen svensk takstol med hanbjälke, stödben och knän. Förankrade i det översta timmerskiftet. Idag har Littera C en modern aluminiumplåt med pressat tegelimitationsmönster. Plåten är lagd på läkt ovan äldre papp.

Bilder till vänster. Bjälklagets vilar delvis på träpålar. Den nedre bränt rundtimmer. Bilder till höger. Trossbotten av återbrukade fasadbrädor, rödfärgade och tapetrester.

Bilden till vänster. Den ursprungliga gaveln mot söder innan tillbyggnad. Timmerstommen klädd med både ett lager vanlig papp samt ett lager tjock förhydningspapp innan den spontade ytterpanelen med lockläkt.
Bilden till höger. Anslutning timmerstomme och takstol. Ursprunglig gavel mot söder.

Bilden till vänster. Den oinredda vinden med synliga takstolar.
Bilden uppe till höger. Äldre svampangrepp på takstol västra takfallet.
Bilden nere till höger. Ovan den ursprungliga pappen ligger en sinuskorrugerad papp.

Bilden till vänster. Den ursprungliga takpappen är nedvikt över den vitmålade taklisten.
Bilden uppe till höger. Plåtbleck ovan fönster är uppvikt bakom lockläkten.
Bilden nere till höger. Taklist och takfot har blivit rödmålad men var ursprungligen vit.

9.3.4 Fönster och dörrar

Kopplade bågar med glasbrytande spröjs i ytterbågen. Utvändigt är glasen monterade med en glaslist av trä som ersätter sedvanlig kittfals.

9.3.5 Planlösning

Planlösningen är kraftigt förändrad från ursprunget. Den större bostaden mot söder har en ett stort kök med modern normal standard samt nyare duschutrymme samt separat wc. Två sovrum samt en större hall med utbyggd farstukvist. De två ursprungliga vedbodarna är sedan länge inredda till bostad med entré från östra långsidan.

9.3.6 Invändiga ytskikt

Samtliga ytskikt är sentida med moderna tapeter och färger. Samtliga golv och tak har även blivit utbytta eller täckta med moderna klickgolv och paneler.

9.3.7 Uppvärmning & ventilation

Se beskrivning 7.3.7, Fyrmästarbostaden Littera A.

9.3.8 Vatten och avlopp

Se beskrivning 7.3.8, Fyrmästarbostaden Littera A.

9.4 Rumsbeskrivning

9.4.1 Farstu och hall

Uteslutande moderna ytskikt, äldre lister och vissa snickerier. Farstukvistens tidigare enkla och oisolerade entrédörr med glasad överdel är utbytt mot en modern standarddörr.

9.4.2 Badrum

Inredning med plastmatta och vitt porslin ca 2000.

9.4.3 Kök

Nyare skåpinredning med stomme och luckor ca 2000.

9.4.4 Sovrum mot öster

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier.

9.4.5 Sovrum mot väster

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier.

9.4.6 Vind

Oinredd och oisolerad med ursprungliga synliga takstolar. Omfattande spår av tidigare takläckage och svampangrepp.

9.4.7 Norra bostaden

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier. Före detta vedbodar.

Fyrvaktarbostad Littera B från nordväst.

10. Fyrvaktarbostad Littera B

Fyrvaktarbostaden Littera B uppfördes år 1893 som bostadshus för en fyrvaktare. Byggnaden projekterades av Fyringenjörkontoret. Ursprungligen låg köket med vedspis mot den nordöstra gaveln och rummet i sydväst var ett sovrum. På vinden inreddes senare ett extra sovrum i den sydvästra delen.

Littera B med papptak sedd från vinden på Fyrmästarbostaden, Littera A. Foto 1914. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

10.1 Historik och byggnadsteknik

Den ursprungliga bostadsdelen är uppförd av 6 tums liggtimmer. Utvändigt är timmerstommen klädd med en tjock förhydningspapp. Utanpå pappen en spontad 1 tums panel med profilerade lockläkt. Uppbyggnaden av ytterväggen följder Lotsverkets standard från tiden.

Byggnaden är rest på en krypgrund med mur av betong. I centrum ett större betongfundament för eldstäder som även upplag för en bärlina i mitten av bjälklaget. Takstolar enligt Lotsverkets standard av typen svensk takstol med ovanpåliggande tät bördning. Taktäckning var ursprungligen tjärpapp lagd med horisontella våder och med foträna av papp. På 50-talet kläddes taket med röda Eternitplattor. Därefter har taket belagt med en gul skivplåt av aluminium, med tegelimiterande pressning.

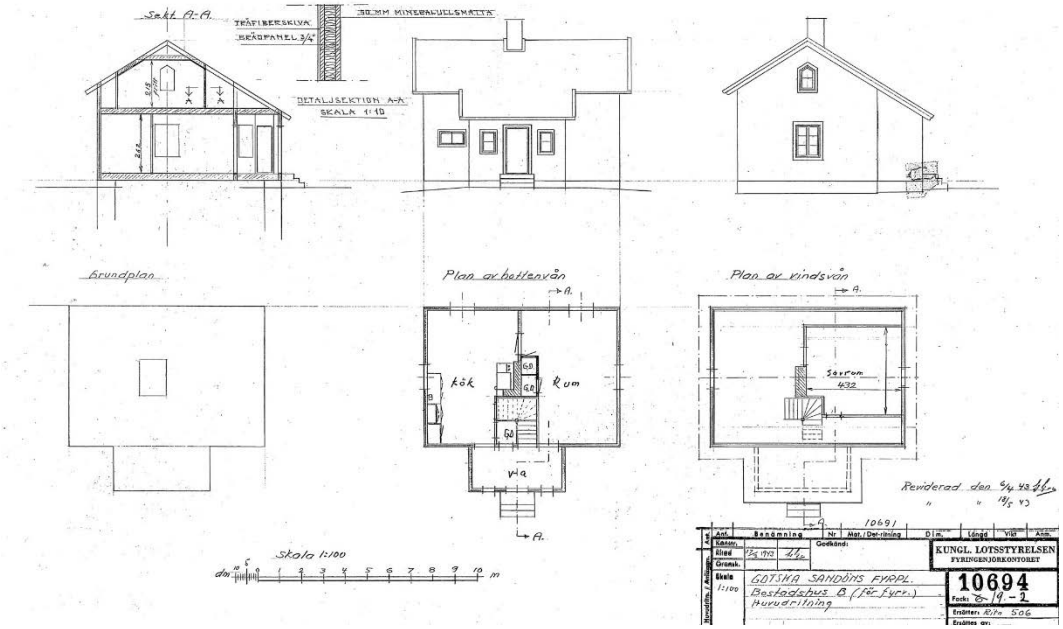

Littera B. Huvudritning 1943 när nytt kök installerades. Därefter planlösningen kraftigt förändrats och köket idag ligger i det västra rummet.

10.2 Kulturhistoriska värden

Fyrvaktarbostaden Littera B har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Byggnaden är en omistlig del av helheten i fyrbyn. Exteriört finns många för Lotsverket tidstypiska detaljer bevarade, de utsmyckade hörnen med vitmålad rundstav och svarvade knoppar, takfotens listverk samt stora delar av den ursprungliga ytterpanelen. På vindens gavelspetsar återfinns ännu de ursprungliga fönstren. Stomme och takstolar är de ursprungliga. Byggnaden är levererade från snickerifabrik på fastlandet, okänt vilken. Interiört är planlösningen helt förändrat från ursprunget men den ursprungliga vinklade trätrappan finns kvar.

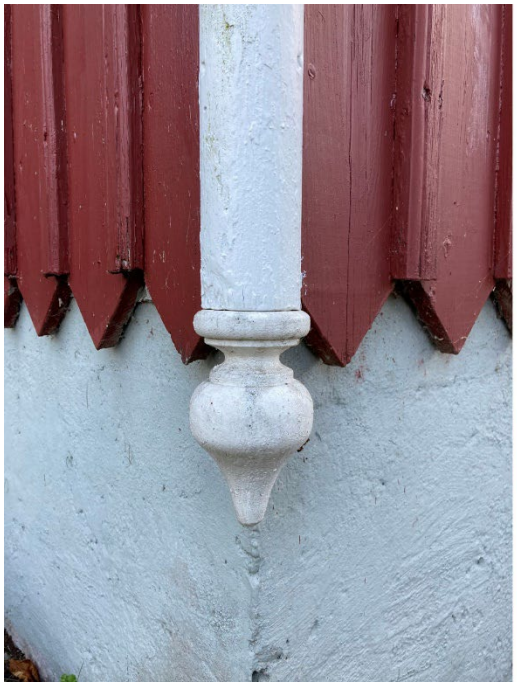

Bilden till vänster. Hörnlist av rundstav med svarvad knop nertill.
Bilden till höger. Profilerad taklist och underspikad takfot med pärlspontpanel.

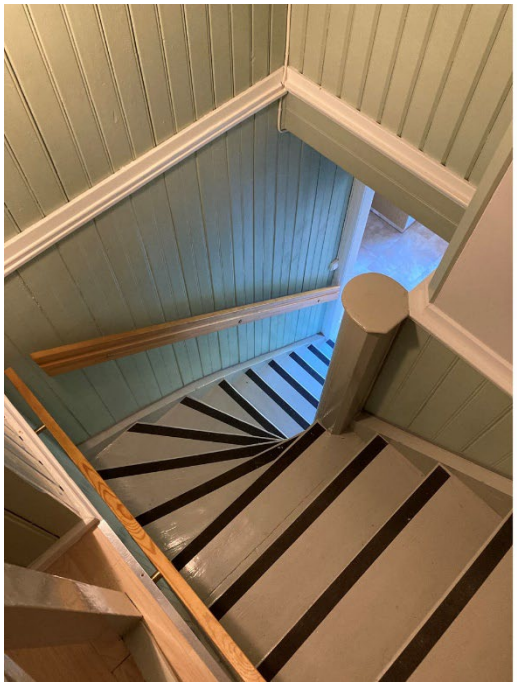

Bilden till vänster. Den ursprungliga trappan tillverkad på snickerifabrik.
Bilden till höger. Ursprungligt trapphålsräcke på vinden.

10.3 Nulägesbeskrivning

Byggnaden är helt och hållet moderniserad på insidan och den ursprungliga rumsindelningen är sedan länge borta. Även eldstäder är sedan länge borttagna. Det finns en öppen spis med modern insats som är ansluten till den delvis ursprungliga murstocken. Interiört är samtliga ytskikt nya i bostaden. Ursprungliga entrédörr av trä har bytts ut mot modern av spårfräst skivmaterial. entréhallen. Bygganden har ett större angrepp av svamp i källarbjälklaget. Orsaken troligen läckande diskmaskin i köket. Littera B nyttjas som uthyrningsbostad till besökare samt till hantverkare mfl. som har uppdrag på Sandön.

Bilden till vänster. Littera B sedd från betongspången och grinden i väster.
Bilden uppe till höger. Fasad mot söder. Bilden nere till höger.
Fasad mot öster med utrymningstrappa från vinden.

10.3.1 Grundläggning

Kraftig betongmur under ytterväggar, gjuten med strandgrus som ballast. Under den centrala murstocken ett större friststående betongfundament. Krypgrunden nås genom svårtillgänglig nedgång i lucka vid den östra gaveln. Botten på grunden utgörs av sand men under åren har mycket organiskt material fallit ner i form av sågspån och brädbitar. Krypgrunden bör rensas på allt organiskt material som har kontakt med den stundvis fuktiga sanden.

Bilden uppe till vänster. Svampangrepp (brunticka) under köket i västra rummet.
Bilden nere till vänster. Betongfundament för den centrerade murstocken.
Bilden uppe till höger. Organiskt material som fallit ner i krypgrunden.
Bilden nere till höger. Grundmurens ballast av strandgrus.

10.3.2 Stomme

6 tums liggtimmer. Timmerstomme utvändigt klädd med en tjock förhydningspapp. Utvändig spontat 1 tums panel, ursprungligen 6 tum eller bredare. Profilerade lockläkt över fasadbrädornas glipor och spont.

Bilden till vänster. Avsågad del av timmervägg i kattvinden.
Bilden till höger. Timringen är mycket noggrant utförd på fabrik. Takstolar förankrade med kraftiga smidda järnbeslag.

10.3.3 Tak och fasader

Takstolar av typen svensk takstol med hanbjälke, stödben och knän. Förankrade i det översta timmerskiftet. Idag har Littera B en modern aluminiumplåt med pressat tegelimitationsmönster. Plåten är lagd på läkt ovan äldre Eternittak.

Bilden till vänster. Aluminumplåt med tegelpressening.
Bilden till höger. Plåthuv som täcker tilluftsventil i yttervägg.

Bilden till vänster. Ursprungligt fönster på kattvind mot väster.
Bilden till höger. Fönster med utvändig glaslist enligt lotsverkets standard.

10.3.4 Fönster och dörrar

Kopplade bågar med glasbrytande spröjs i ytterbågen. Utvändigt är glasen monterade med en glaslist av trä som ersätter sedvanlig kittfals. Konstruktionen var under en tidsperiod standard vid Lotsverket och finns representerad på flera av bostadshusen i fyrbyn.

10.3.5 Planlösning

Planlösningen är kraftigt förändrad från ursprunget. Köket har bytt plats från östra sidan till västra. Där kök tidigare låg finns idag badrum och sovrum.

10.3.6 Invändiga ytskikt

Samtliga ytskikt är sentida med moderna tapeter och färger. Samtliga golv och tak har även blivit utbytta eller täckta med moderna klickgolv och paneler.

10.3.7 Uppvärmning & ventilation

Se beskrivning 7.3.7, Fyrmästarbostaden Littera A.

10.3.8 Vatten och avlopp

Se beskrivning 7.3.8, Fyrmästarbostaden Littera A.

10.4 Rumsbeskrivning

10.4.1 Farstu och hall

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier.

10.4.2 Badrum

Uteslutande 80-90 tals inredning med plastmatta och vitt porslin.

10.4.3 Kök

Nyare 80-90 tals skåpinredning med stomme och luckor av lackerade träfiberplattor.

Bilden till vänster. Vardagrum, äldre spegeldörr kvar mot kök.
Bilden till höger. Kök, äldre spegeldörr kvar mot farstukvist.

10.4.4 Sovrum

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier.

10.4.5 Vardagsrum

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier. Murad nyare öppen spis med modern insatskamin. Murstocken är den ursprungliga.

10.4.6 Sovrum uppe mot väster

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier.

Bilden till vänster. Sovrum uppe mot väster. Detta rum fanns redan på 40-talet.
Bilden till höger. Sovrum uppe mot öster, med utrymningstrappa.

10.4.7 Sovrum uppe mot öster

Uteslutande moderna ytskikt, lister och snickerier. Rummet inreddes på 2010-talet. 2018 togs äldre träpanel på väggar fram bakom spikad masonit.

Uthuset från nordost.

11. Uthus, förråd

Troligen uppförd 1859, men flyttad. Fram till 1950-talet stod byggnaden närmare Fyrmästarbostaden Littera A. Strax norr om boden fanns en ladugård som rivits. Byggnaden är uppförd helt i trä på en plintgrund av betong. En kraftig syllram med centrerat bärlina vilar på plintarna. På denna är en stolpkonstruktion är rest, klädd med lockpanel. Byggnaden var ursprungligen rödfärgad men har på senare tid blivit övermålad med linoljefärg, engelskt röd.

Förrådsboden sedd från nordost. Foto 1945. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

11.1 Historik och byggnadsteknik

Byggnaden vilar på en plintgrund av betong. En mycket kraftig syllram 10 x 12 tum vilar totalt 15 st. plintar i tre längsgående rader. I mitten av byggnaden en längsgående syll. En stående stolpkonstruktion med snedsträvor utgör väggstomme. Stolparna är kraftiga 6 x 6 tum. Stommen är klädd med lockpanel med breda sågade brädor 1 x 8 tum i botten med 1 x 6 tum som lock. Brädplank med varierande bredder. Vindsbjälklaget utgörs av bjälkar 6 x 8 tum följt av ett överliggande golv av brädor lagda som lockpanel. Takstolskonstruktion med högben (5 x 6 tum) hanbjälke, knän och stödben. Ovan takstolar längsgående åsar 4 x 4 tum liknande konstruktion som Littera A och D. Tät spontad bördning, nyare, lagd vid takomläggning ca 1990-tal.

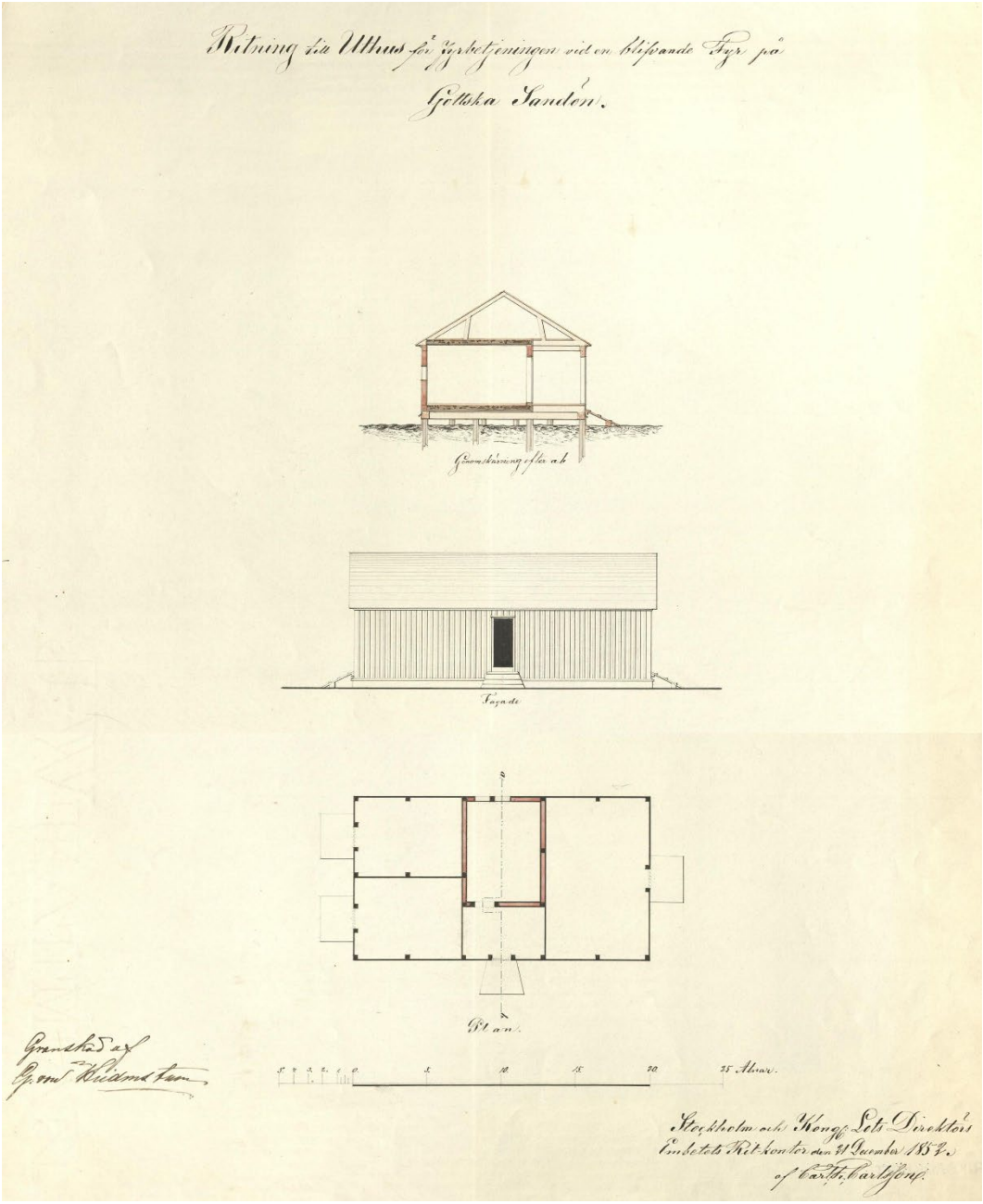

Första ritning till Uthus av resvirke Gotska Sandön 1852, signerad Gustaf von Heidenstam. Fyringenjörkontoret, Sjöfartsverkets arkiv.

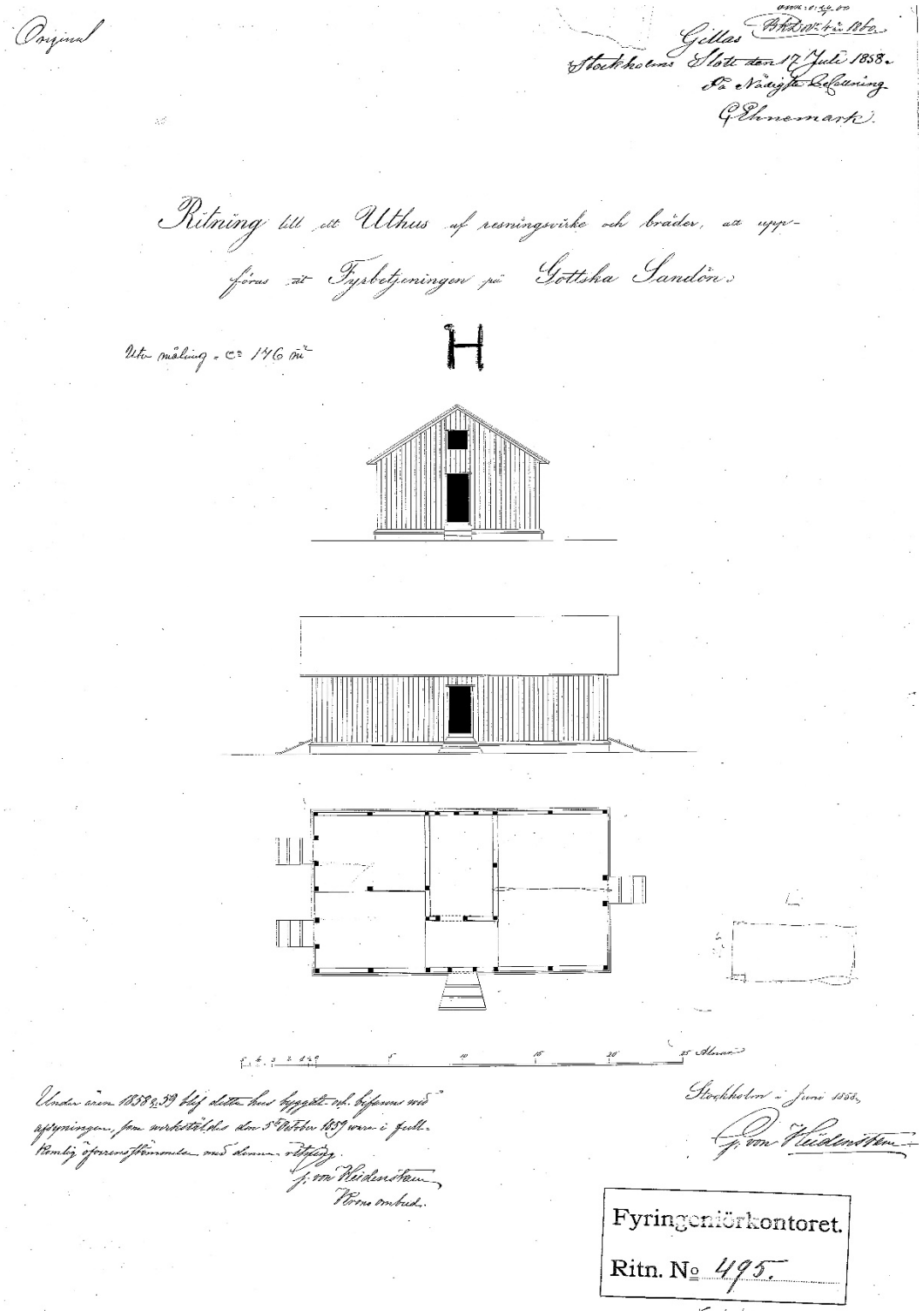

Ritning till Uthus av resvirke Gotska Sandön 1858, Gustaf von Heidenstam. På ritning noteras att bygganden stod färdig 1859. Fyringenjörkontoret, Sjöfartsverkets arkiv.

Bilden till vänster. Stolpkonstruktion med kraftiga snedsträvor.
Bilden uppe till höger. Vindsgolvet utgörs av plank lagda om lott, som lockpanel.
Bilden nere till höger. Stommen av 6 x 6 tum stolpar och hammarband.

11.2 Kulturhistoriska värden

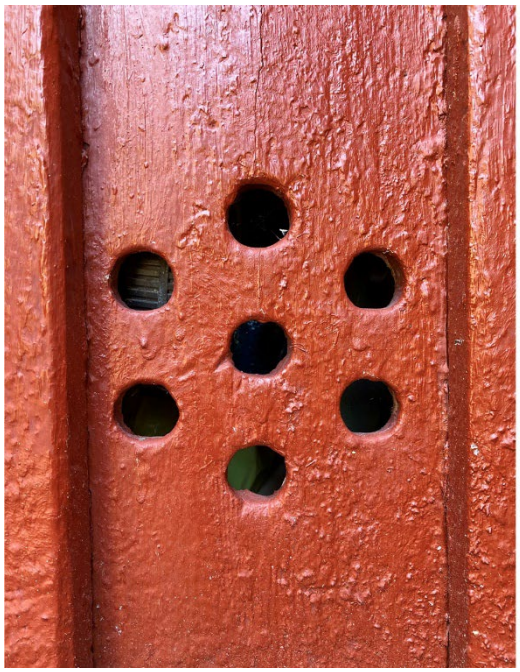

Bilden till vänster. Ventilationshål i fasad.
Bilden till höger. På vinden förvaras virke och bärgade fartygsdetaljer.

11.3 Nulägesbeskrivning

Bygganden nyttjas idag som förråd för tillsynsmännen och för utrustning som rör skötseln av byggnader och markområden inom fyrbyn och lägerplatsen. Mot väster är en tillbyggnad rest innehållande återvinningsstation. Byggnaden är i gott skick med omlagt tak. Plintgrunden är väl ventilerad och torr. På vinden finns omfattande spår av pågående angrepp av vedätande insekter. Stora delar av vindsgolvet är även i dåligt skick till följd av äldre vattenläckage.

Förrådets gavel mot sydost. Tillbyggnad från mitten av 80-talet mot sydväst med utrymme för återvinning

11.3.1 Grundläggning

Plintgrund av betong. Kraftiga plintar med kvadratiskt tvärsnitt.

11.3.2 Stomme

Kraftig stolpkonstruktion 6 x 6 tum rest på syllram av kantat timmer 10 x 12 tum.

11.3.3 Tak och fasader

Enkupigt lertegel av modernt ursprung. Tegel lagt på läkt och underlagspapp. Tät bördning spontat spikad vertikalt mot takstolarnas ovanliggande åsar.

Förrådets långsida mot sydväst. Tillbyggnad med utrymme för återvinning.

Förrådets gavel mot nordväst. Luckan i gavelspetsen enda vägen till vinden.

Takstolarnas högben 5 x 6 tum med ovanliggande åsar 4 x 4 tum.

Takstolarnas högben 5 x 6 tum med stödben ner mot bjälklaget. Tydliga spår av pågående angrepp av vedätande insekter.

11.3.4 Fönster och dörrar

Tjärstrukna bräddörrar upphängda på smidda hakgångjärn. Byggnaden har ett mindre fönster på långsidan mot öster Tillkom i tidigt skede (syns på äldre bild från 1945) och två mot väster.

Bilden till vänster. Dörrar med tjärad panel.
Bilden till höger. Återbrukad spegeldörr som stomme för utvändig panel.

11.3.5 Planlösning

Ett antal olika förrådsutrymmen med separata ingångar.

11.3.6 Invändiga ytskikt

Obehandlat trä.

Skolbyggnaden sedd från nordost.

12 Skolbyggnaden

Skolhuset byggdes 1939 och fyllde sin funktion som sådant till 1962. I den f.d. skolsalen, i markplanets sydöstra gavel, finns idag en utställning om Gotska Sandöns natur. På övervåningen är ett Sandömuseum iordningställt i början av 1980-talet. Museet skapades av Gotska Sandöns Hembygdsförening i samarbete med Naturvårdsverket. Den f.d. lärarbostaden i markplanets nordvästra del används idag som personal- och gästboende.

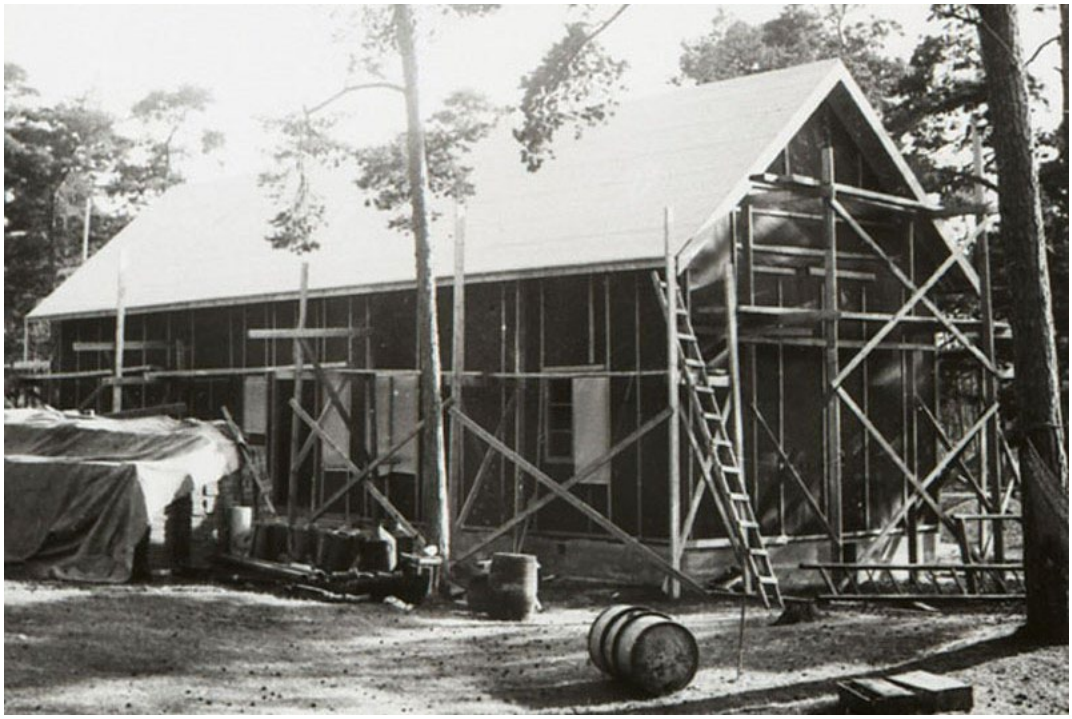

Skolbyggnaden under byggnation. Foto 1939. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Skolbyggnaden. Foto 1947. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Skolsalen interiör. Foto 1945. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

12.1 Historik och byggnadsteknik

Innan skolbyggnaden uppfördes i fyrbyn skedde undervisningen i Kapellet och skollärarinnans bostad i dess utbyggnad. Då kapellet brann 1932 flyttade undervisningen till Littera A. Den nya skolbyggnaden var mer anpassad till undervisningen med en riktig sal. Som mest gick 7-8 barn samtidigt.
Byggnaden är rest på en betongsockel med krypgrund. Halva byggnaden har en källare med ståhöjd som rymmer teknik (f.d. värmeanläggning) och förråd. Källarbjälklaget har en centrerad bärlina av stål vilket var ett modernt inslag i förhållande till tidigare bebyggelse i fyrbyn. Troligtvis är byggnaden uppförd med en väggstomme av stående spontade plank, utvändigt klädd med förhydningspapp och stående lockläktpanel.

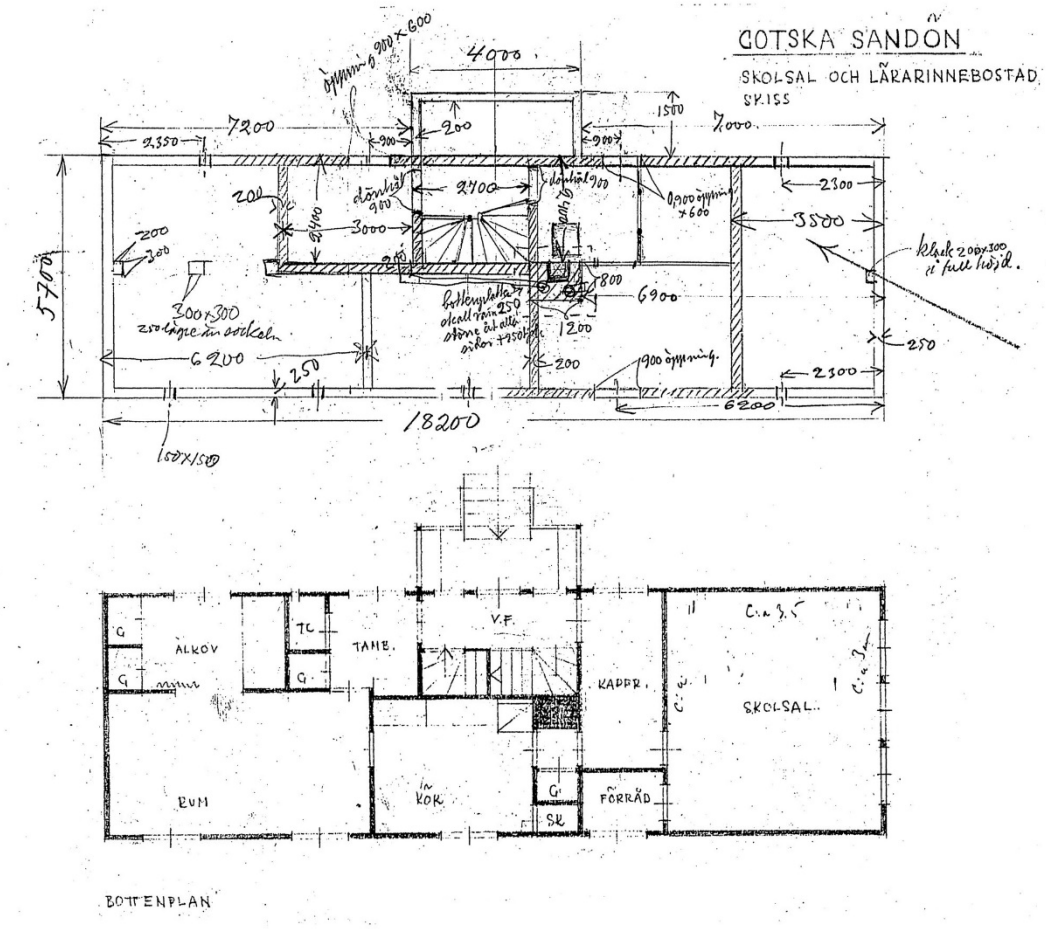

Skiss bottenplan och källare (överst) 1939. Lotsverkets. Sjöfartsverkets arkiv.

Skolsalen julfest. Foto 1953. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

12.2 Kulturhistoriska värden

Skolbyggnaden har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. Byggnaden är väl bevarad både exteriört och interiört. Skolsalen är intakt med kvarvarande detaljer, färgsättning och viss inredning. I källaren finns en del inredningsdetaljer bevarade från skolsalen som avlägsnats när den blev Naturum. Planlösningen i hela byggnaden är i stort intakt med väl bevarade snickerier, lister, dörrar och fönster.

Skolbyggnaden. Foto 1947. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

12.3 Nulägesbeskrivning

Skolbyggnaden nyttjas idag som Naturum, en permanent utställning uppbyggd i den fd. skolsalen. Lärarinnebostaden används som boende för personal och besökare. Planlösningen är bevarad från byggnadsåret liksom de flesta inredningsdetaljer. Ommålning har skett i de flesta rum men skolsalens bröstningspanel och innerdörrar har kvar sin ådringsmålning. Innerdörrar, trappor, brädgolv, vägg- och takpaneler är välbevarade i skolsalen och till viss del i lärarinnebostaden och övriga utrymmen.

Bilden till vänster. Gavel mot sydost och långsidan mot sydväst.
Bilden till höger. Gavel mot nordväst med utrymningstrappa från biblioteket.

Skolbyggnaden från källarbacken i sydost.

12.3.1 Grundläggning

Betongmur runt om. Halva byggnaden mot söder harkällare med ståhöjd. Under den norra delen med bostadsdelen krypgrund med åtkomst genom lucka i norra gavelns sockel.

12.3.2 Stomme

Trästomme troligen stående reglar/stolpar. Utvändig förhydningspapp följt av luftspalt och stående lockläktpanel.

12.3.3 Tak och fasader

Takstolar av typen svensk takstol med hanbjälke och stödben.

12.3.4 Fönster och dörrar

Kopplade bågar med glasbrytande spröjs i ytterbågen. Utvändigt är glasen monterade med en glaslist av trä som ersätter sedvanlig kittfals. Konstruktionen var under en tidsperiod standard vid Lotsverket och finns representerad på flera av bostadshusen i fyrbyn. Entrédörren utgörs av en pardörr med träram som är klädd med grönmålad masonit.

12.3.5 Planlösning

Välbevarad enligt ursprunglig planritning (föregående sida). Mindre ändringar av ej bärande mellanväggar i bostadsdelen.

12.3.6 Invändiga ytskikt

Tills stor del bevarade väggpaneler i skolsalen med ådringsmåleri. Fernissade brädgolv. Takpaneler i rutnät med listverk över skarvarna (i skolsalen).

12.3.7 Uppvärmning & ventilation

Se beskrivning 7.3.7, Fyrmästarbostaden Littera A.

12.3.8 Vatten och avlopp

Se beskrivning 7.3.8, Fyrmästarbostaden Littera A.

12.4 Rumsbeskrivning

12.4.1 Veranda och entré

Välbevarade snickerier, trappa, räcken, undertak och entrédörrar. Ommålning har skett till en mörkt grön kulör med alkydoljefärg.

12.4.2 Skolsalen

Välbevarad i sin helhet. En permanent utställning döljer delvis ursprungliga väggpaneler med ådringsmålning men de bedöms intakta bakom utställningsskärmar. Ursprunglig takpanel med listverk. Ursprungliga takarmaturer. Original innerdörrar ådringsmålade. Fernissat brädgolv.

Skolsalen med utställning om Gotska Sandöns natur.

Bilden till vänster. Skolsalen med utställning om Gotska Sandöns natur.
Bilden till höger. Skolsalen med utställning. Ådringsmålad dörr och väggpanel.

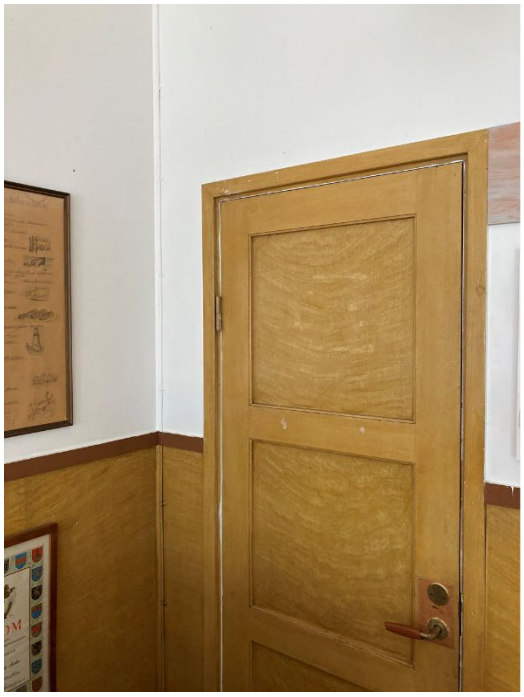

Bilden till vänster. Ådringsmålad dörr och väggpanel i skolsalen.
Bilden till höger. Skolsalen, takpanel med listverk och original takarmaturer.

12.4.3 Källaren

Betongväggar och betonggolv, målade. Ursprunglig trätrappa från snickerifabrik i Stockholm.

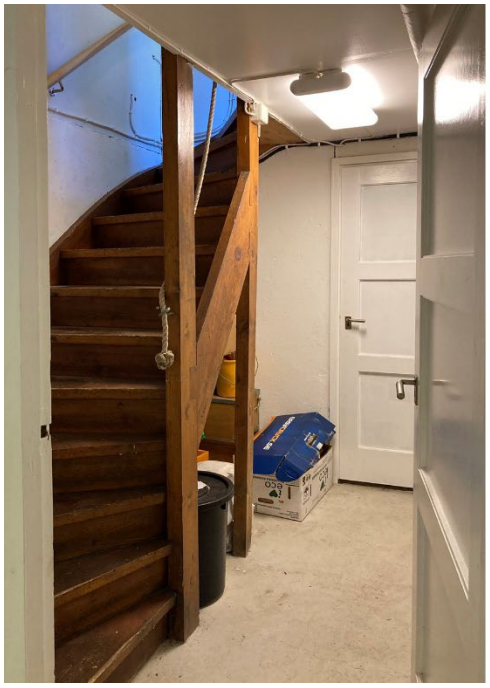

Bilden till vänster. Skolsalen, Ursprunglig trätrappa från snickerifabrik.
Bilden uppe till höger. Stämpel eller schablonmålning från trapptillverkare.
Bilden nere till höger. Bevarad skolbänk förvarad i källaren. Målat betonggolv, grått. Slätputsade väggar på betongmur, vitmålade.

12.4.4 Bostad mot norr, hall och badrum

Original fernissade brädgolv. Nyare ytskikt på vägg, vävtapet målad. Badrum har plastmatta på golv och väggar.

12.4.5 Bostad mot norr, sovrum

Original fernissade brädgolv. Nyare ytskikt på vägg, vävtapet målad. Takpanel av spårfräst eller pressad träfiberskiva, vitmålad.

12.4.6 Bostad mot norr vardagsrum

Original fernissade brädgolv. Nyare ytskikt på vägg, vävtapet målad. Takpanel av spårfräst eller pressad träfiberskiva, vitmålad.

12.4.7 Bostad mot norr. Kök

Original fernissade brädgolv. Nyare ytskikt på vägg, tapet. Gipsskiva i tak, vitmålad.

Bilden till vänster. Köket lärarinnebostaden. Nyare kökssnickerier. Ursprungligt fernissat brädgolv och innerdörrar.
Bilden till höger. Köket lärarinnebostaden. Nyare kökssnickerier.

12.4.8 Museum utställning, vindslokal mot söder

Original fernissade brädgolv. Takstolar synliga, laserade bruna. Synlig bördning, vitlaserad. Tidigare var detta rum en slöjdsal.

12.4.9 Museum bibliotek, vindslokal mot norr

Original fernissade brädgolv. Inbyggda takstolar, insida tak och vägg masonitklädd, vitmålad. Tidigare var detta rum en gymnastiksal med fasta ribbstolar.

Utställning på vinden, södra gavelrummet.

Bilden till vänster. Biblioteket i vindsrummet mot norr.
Bilden till höger. Utställning i trapphallen på vinden.

Den före detta Tvätt- & bagarstugan sedd från sydväst.

13. F.d tvätt- och bagarestuga

Uppförd efter typritning från 1878. En identisk byggnad uppfördes vid Tärnuddens fyrplats och finns ännu kvar i relativt orört men slitet skick. Många av de ursprungliga detaljerna kan studeras vid Tärnudden, listverk, profiler, fönstersnickerier och bakugn. Byggnaden har sedan slutet av 30-talet använts som snickeriverkstad och två skärmtak har byggt till på långsidorna. Idag används byggnaden som butik för souvenirer, trycksaker samt enklare förnödenheter till besökare. De två skärmtaken används för diverse upplag och maskiner.

Tvätt- & bagarstugan. Foto Sandy Martin 1949. Riksarkivet Visby.

Tvätt- & bagarestugan. Betongstolpar markerar och avgränsar Lotsverkets område. Foto Sandy Martin 1950. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

13.1 Historik och byggnadsteknik

Bagarstugan är uppförd med en träregelstomme enligt Lotsverkets standard. Samtliga karaktäristiska detaljer fanns på byggnaden, den nertill sågtandade ytterpanel, rundstavarna i byggnadens hörn med sina svarvade knoppar. Papptaket med listtäckning samt en kraftig profilerad taklist upp mot takfoten. Vid Tärnuddens fyrplats på sydöstra udden av Sandön uppfördes en identisk byggnad som ännu finns kvar i fallfärdigt skick. Trots skicket finns de flesta detaljer kvar vid Tärnudden vilket är en viktig källa till kunskap om bagarstugan på den norra fyrplatsen samt om Lotsverkets byggstandard och snickeridetaljer. Vissa skillnader finns i hörnlisterna med sina svarvade knoppar. Oklart om de varit olika från början, troligen har de bytts ut på vid den norra fyrplatsen. Bagarstugan vid Tärnudden bör dokumenteras noggrant samt om möjligt restaureras då det är den enda byggnaden som är orörd även vad gäller färgsättning.

Den från början identiska tvätt – och bagarstugan vid Tärnuddens fyrplats.

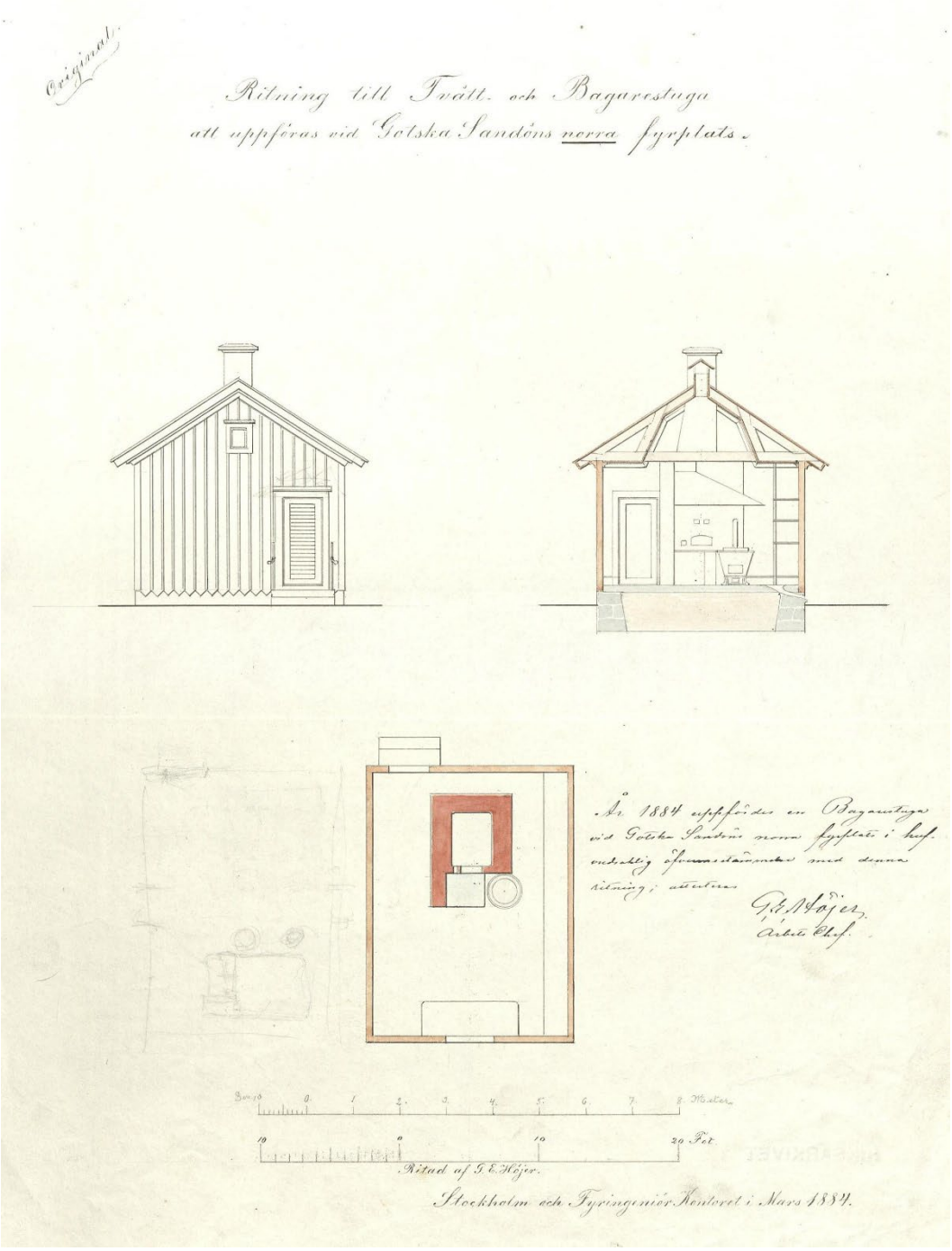

Ritning till Tvätt- och bagarestuga, Gotska Sandön 1894, signerad G.E. Höjer. Fyringenjörkontoret, Sjöfartsverkets arkiv.

Bagarstugan vid Tärnudden med ursprungliga detaljer och färgsättning.

Bagarstugan vid Tärnudden, bakugn och hörnlist av rundstav med svarvad knopp.

13.2 Kulturhistoriska värden

Stora delar av Bagarstugans kulturhistoriska värden har under åren gått förlorade genom omfattande ombyggnader både interiört och exteriört. Bagarstugan har byggts till på båda långsidorna med förrådsutrymmen för byggmaterial och maskiner. Interiört finns inget kvar av ursprunget utan är ersatt med moderna skivmaterial och klarlackad träpanel. Vad som dock ännu finns kvar är stomme, takstolar, vissa detaljer som rundstavar med knoppar på hörn och som utsmyckning av vindskivor (utbytta ej original). Även skärmtaket över entrén finns kvar men har fått sitt ursprungliga papptak med listtäckning utbytt mot liknande. I byggnadens gavelspetsar finns ännu ursprungliga fönster kvar. Under de tillbyggda förråden sitter ännu den ursprungliga ytterpanelen kvar. Under skärmtaken mot öster och väster är fasaderna ännu rödfärgade medan övriga fasader målats över med alkydoljefärg.

Bilden till vänster. Ursprungligt fönster på gavelspets mot sydväst.
Bilden till höger. Rundstav utsmyckar byggnadens fyra hörn. Panelen på bild utbytt till råplan, ursprungligen spontad samt med felaktig vinkel på sågtandning.

Det ursprungliga skärmtaket med listtäckning 2021, utbytt mot liknande till följd av läckage.

Utsmyckning vindskiva med rundstav och svarvade knoppar. Utbytt och överensstämmer ej helt med originalet (Vars profil återfinns vid Tärnudden).

13.3 Nulägesbeskrivning

Bagarstugan fasad mot nordost.

Bagarstugan fasad mot nordväst och nordost.

Bagarstugan fasad mot nordost.

13.3.1 Grundläggning

Stensockel med invändig betongplatta som ursprungligt golv. Nuvarande golvbeklädnad modernt lamellgolv.

13.3.2 Stomme

Träregelstomme med utvändig spontad panel med profilerade lockläkt.

13.3.3 Tak och fasader

Papptak lagt med horisontella våder. Skärmtak papp lagt med sk. listtäckning. Ursprungligen var hela taket lagt med listtäckning.

13.3.4 Fönster och dörrar

Fönster gavel mot sydväst utbytt mot Lotsverkets standard med utvändig glaslist. Fönster i gavelspetsar mot sydväst och nordost troligen ursprungliga med glasbrytande spröjs och utvändig kittfals.

13.3.5 Planlösning

Ett öppet rum som idag nyttjas som butik för souvenirer, trycksaker, böcker och enklare förnödenheter.

13.3.6 Invändiga ytskikt

Uteslutande moderna ytskikt från 2000-talet

13.3.7 Uppvärmning & ventilation

Direktverkande el, oljefyllda radiatorer. Tilluft genom yttervägg och fönster.

Bagarstugan interiör. Försäljningsdisk och bokställ. Uteslutande moderna ytskikt.

De två matkällarna till höger och d. fotogenförrådet till höger.

14. Fotogenförråd & matkällare

De tre underjordiska källarförråden i betong innehåller från söder (höger i bild) F.d olje- och fotogenförråd (1890), f.d Fyrmästarens matkällare (1893), f.d Fyrvaktarnas matkällare (okänt årtal). Den senare nyttjas idag som matkällare för besökare på Sandön.

Måltid framför fotogenförrådet 1940-tal. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

14.1 Historik och byggnadsteknik

Källarförråden är uppförda i betong och övertäckta med sand. Ventilationskanaler i betong mynnar vertikalt ovan varje källarutrymme. Tilluft tas genom ventiler i dörrar. Fotogenförrådet längs mot väster är gjutet som ett välvt valv liksom den mellersta matkällaren. Fotogenförrådet uppfördes 1890 efter ritning signerad John Höjer vid Fyringenjörkontoret. Fyrmästarens matkällare tillkom 1893 och därefter Fyrvaktarnas gemensamma matkällare (okänt årtal). Den östra matkällaren (Fyrvaktarnas) har ett horisontellt betongvalv med ingjutna bärande stålbalkar. Samtliga förråd har trädörrar. Fotogenförrådet har ett nära sfäriskt betongvalv vars radie går ända ner till golvnivå. Entrédörren har ett välvt och öppningsbart överljus, med en halvmåneformad båge, även kallat lunettfönster. Fyrmästarens matkällare har ett välvt, halvcirkelformat valv, men endast i en riktning till skillnad från Fotogenboden.

Fyrmästarbostaden, bilden tagen från källarbacken 1930-tal. Observera den uppvuxna trädgården vid Fyrmästarbostaden. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

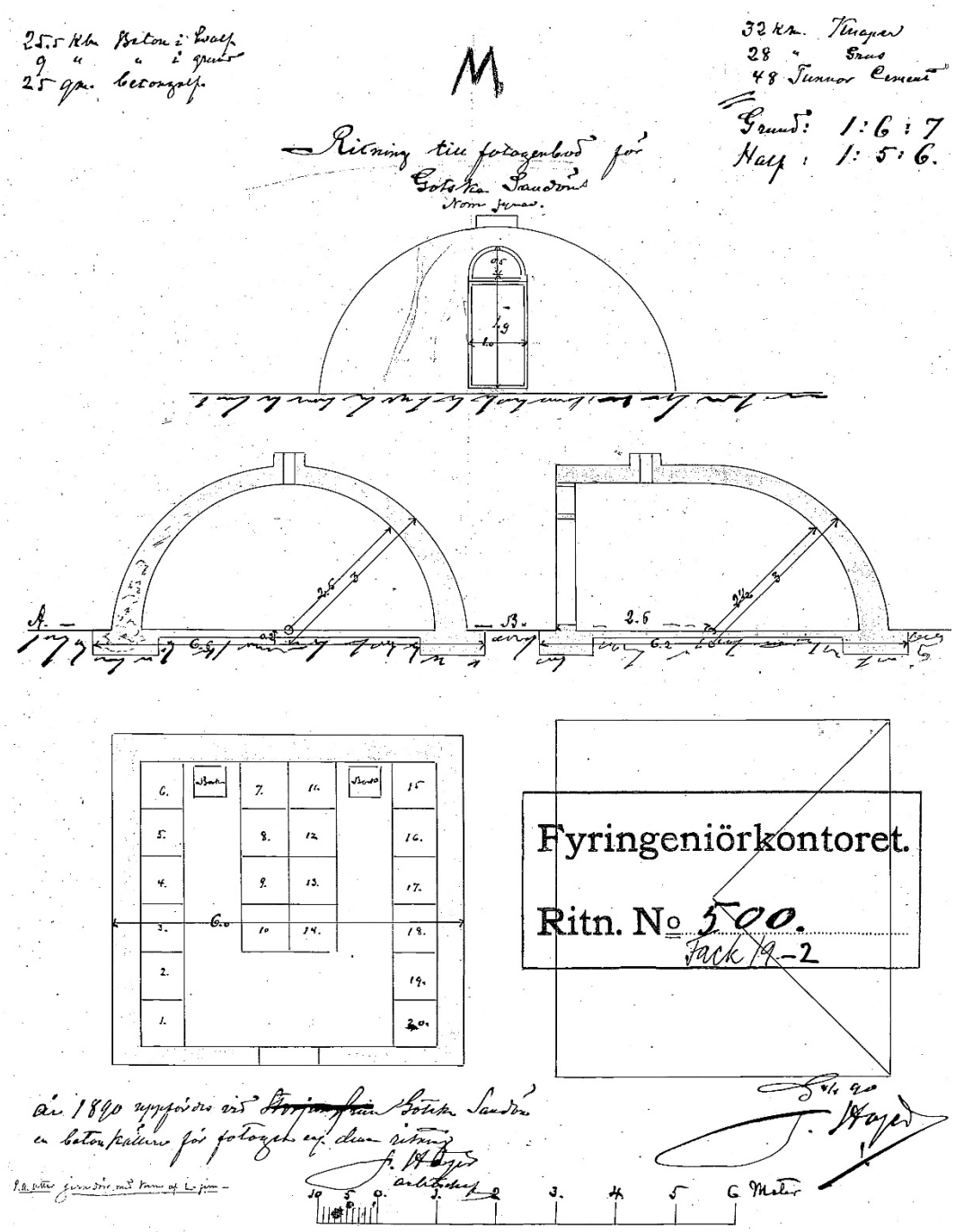

Ritning till Fotogenbod Gotska Sandön 1890. Fyringenjörkontoret, Sjöfartsverkets arkiv.

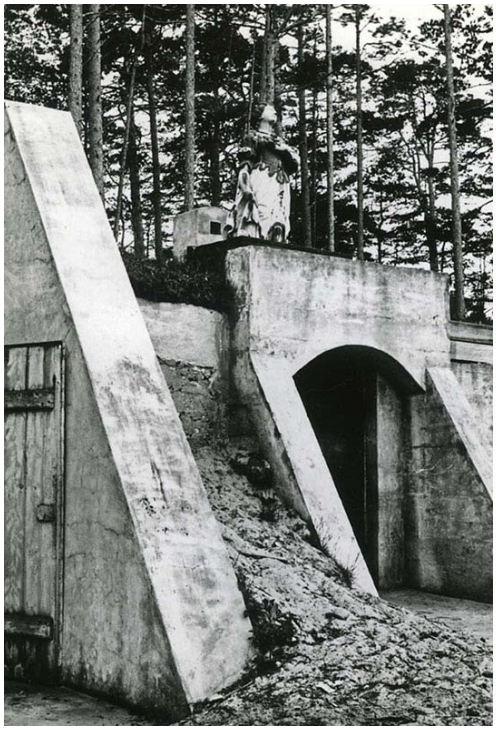

Bilden till vänster. Bild på matförråden. Foto 1900. Gotska Sandöns hembygdsförening. Bilden till höger. Ventilationskanal i betong mellersta matförrådet.

14.2 Kulturhistoriska värden

Fyrpersonalens matkällare och Fotogenförrådet har ett mycket högt kulturhistoriskt värde med många kvarvarande detaljer trots det utsatta läget med hög påverkan från markfukt. Samtliga dörr och fönstersnickerier är de ursprungliga som underhållits och delvis reparerats under åren. Även beslag som gångjärn, trycken, haspar och låskistor är ursprungliga. I flera fall har infästningar (skruvar) bytts ut mot moderna som bör bytas ut till mer tidsenliga spårskruvar för att en autentisk helhet utan avvikande detaljer. I Fotogenförrådet finns ett antal oljekärl kvar både i koppar och av trä. Det är viktigt att alla kvarvarande detaljer och lösa föremål bevaras i miljön. I Fotogenförrådet finns en stark doft av olja efter spill på betonggolvet. Oljelukten är en viktig del av upplevelsevärdet som tydligt förmedlar byggnadens tidigare användningsområde tillsammans med de kvarvarande oljekärlen.

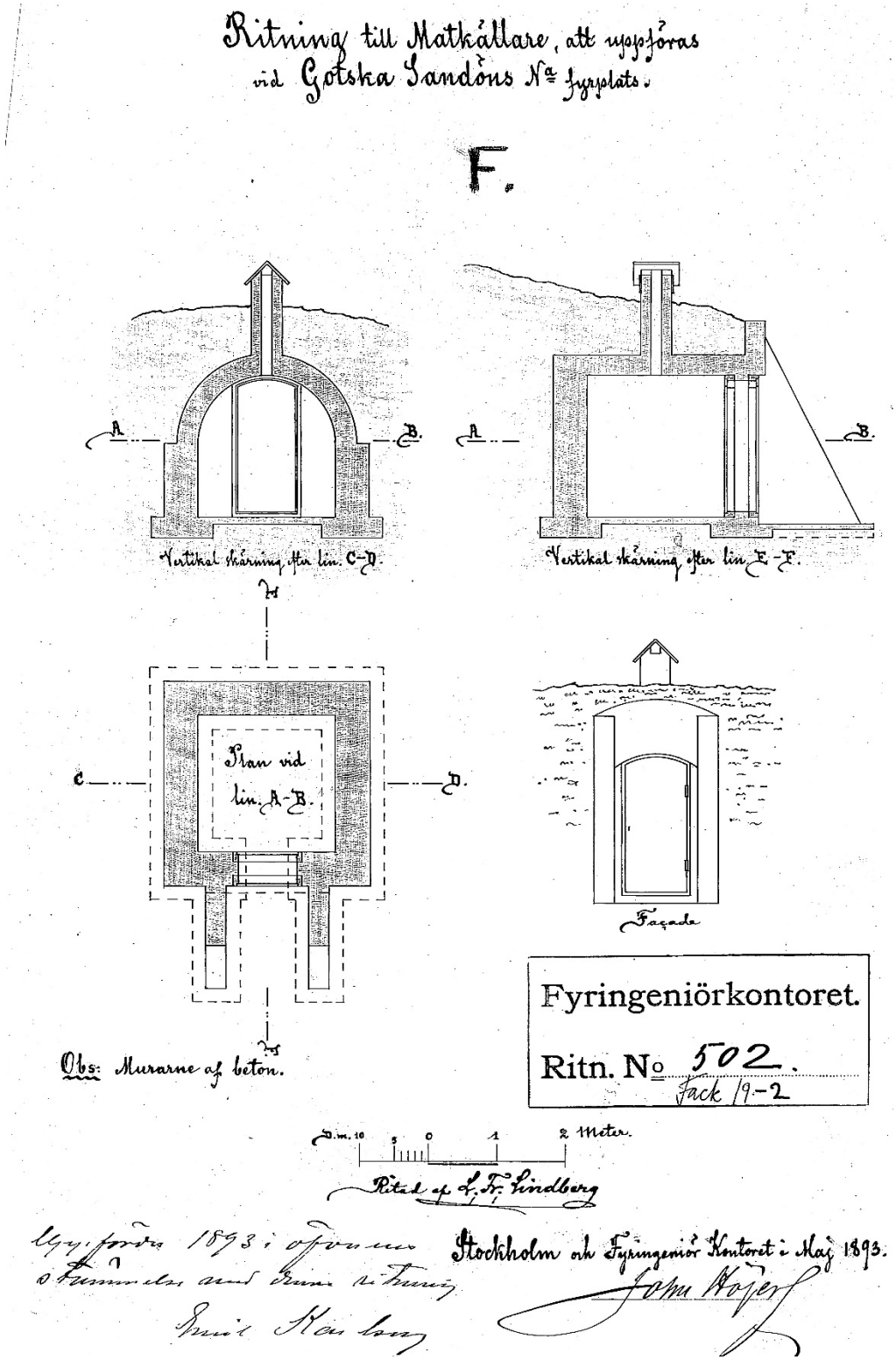

Ritning till Fyrmästarens matkällare (b) Gotska Sandön 1893 signerad John Höjer, Fyringenjörkontoret, Sjöfartsverkets arkiv.

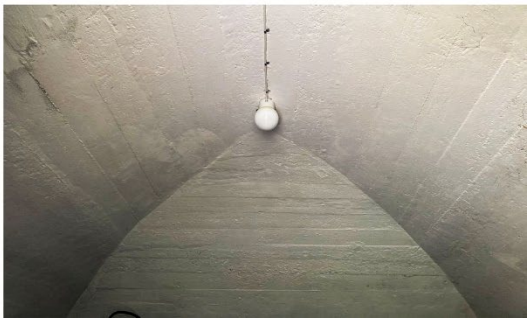

Bilden till vänster. Dörr med överljus till Fotogenboden.
Bilden upp till höger. Öppningsbart lunettfönster i Fotogenboden.
Bilden nere till höger. Det gjutna betongvalvet i Fotogenboden.

Bilden till vänster. Insida dörr med överljus till Fotogenboden.
Bilden upp till höger. Snickerier har tidigare varit rödfärgade.
Bilden nere till höger. Fotogenbehållare av koppar samt tranoljekärl av trä.

14.3 Nulägesbeskrivning

Fotogenförrådet används idag som förvaring av bland annat cyklar och gräsklippare. För upplevelsevärdet av byggnadsminnet vore det bättre att utrymmet istället var rent och endast innehöll tomkärl samt eventuella andra detaljer som tillhört driften av fyren. Rummet med sitt gjutna bågformade valv och det vackra överljuset ger besökaren en minnesvärd upplevelse. Upplevelsen skulle stärkas med en informationstavla med originalritning samt förklarande texter kring oljekärlens innehåll samt vilken funktion oljorna haft vid driften av fyren. De båda matkällarna för fyrmästare och fyrvaktare används än idag för ändamålet. Det mellersta förrådet nyttjas av tillsynsmän och lägervärdar. Det östra förrådet nyttjas av besökare för proviantförvaring. Båda matförråden har kompletterats med kylaggregat som misspryder både interiör och exteriör miljö. Installationen är genomförd endast utifrån funktion utan tanke på estetik eller kulturhistoriska värden.

14.3.1 Grund

Betonggolv direkt på sanden.

14.3.2 Stomme

Betong motfylld med sand.

14.3.3 Tak och fasader

Betongvalv gjutna mot brädform. Utsidan struken med kallasfalt och täckt med sand och sedumväxter.

14.3.4 Fönster och dörrar

Ursprungliga snickerier. Dörren detaljerad med snedställda horisontella lameller för ventilation. Öppningsbart halvmåneformat överljus (lunettfönster) med munblåst glas. Ursprungligen verkar snickerier varit rödfärgade, troligen efter Lotsverkets recept avseende linoljeförstärkt rödfärg.

14.3.5 Planlösning

Ett öppet kvadratiskt rum enligt originalritning 1890.

14.3.6 Invändiga ytskikt

Vit kalkavfärgad betong med tydliga spår efter brädform.

13.3.7 Uppvärmning & ventilation

Frånluft vertikalt genom kanal gjuten i betong. Mynnar ovan övertäckning sand/sedum. Tilluft genom ytterdörrens lamellfyllning.

14.4 Rumsbeskrivning

14.4.1 Källare a, f.d. fotogen- och oljeförråd

Ett öppet kvadratiskt rum, avfärgat vitt med kalkfärg. Belysning i centrum av valvet. Fotogenförrådet är det enda förrådet som tycks vara byggt efter ritning från Fyringenjörkontoret och har mer genomtänka detaljer och symmetri.

Fotogenförrådet ingång från norr. Sargen av fibercementskiva har tillkommit vid ändring av tätskikt och övertäckning.

14.4.2 Källare b, matkällare

F.d. Fyrmästarens matkällare. Dubbla dörrar leder in i förrådet.

Bilden till vänster. F.d. fyrmästarens matförråd. Kylaggregat har monterats.
Bilden till höger. Ursprungligen var dörrsnickerier rödfärgade.

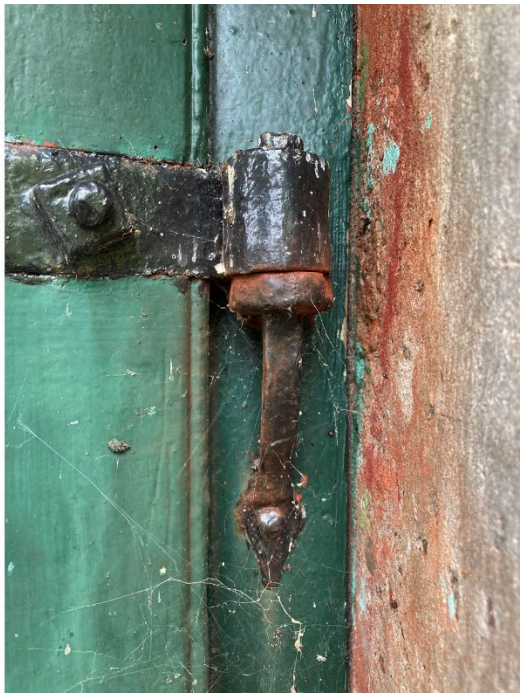

Bilden till vänster. F.d. fyrmästarens förråd yttre dörrblad med välvt överstycke tappat i sidostycke. Bilden till höger. Ursprungligt smitt hakgångjärn.

14.5.3 Källare c, matkällare

Fd. fyrvaktarnas matkällare. I källarutrymmet finns fyra separata förråd avgränsade med enkla bräddörrar med hakgångjärn. Idag nyttjas förråden av besökare och Gotska Sandöns Hembygdsförening. Utrymmet har kompletterats med ett nutida kylaggregat.

Bilden till vänster. F.d. fyrvaktarnas förråd, totalt fyra utrymmen samt en hall.
Bilden till höger. De inre förrådens bräddörrar med smidda hakgångjärn.

Bilden till vänster. Fd. fyrvaktarnas matförråd. Tilluftsgaller av klöverplåt i ytterdörren.
Bilden till höger. Fd. fyrvaktarnas matförråd, ventilationskanal av betong.

Litt B, annexet sett från väster.

15. Uthus, ”Litt B Annexet”

Uthuset uppfördes 1913 som vedbod, avträde och saltbod tillhörande Fyrvaktarbostad Littera B. Saltboden i den sydöstra gaveln är numera inrett som ett enkelt sovrum. Byggnaden benämns helt enkelt ”Annexet”.

15.1 Historik och byggnadsteknik

Byggnaden följer Lotsverkets standard gällande uthus och vedbodar. Den karaktäristiska spontade och nedtill sågtandade ytterpanelen med lockläkt var ursprungligen rödfärgad men har målats om med alkydoljefärg. Byggnaden är levererad som byggsats från snickerifabrik på fastlandet. I bottenbjälklaget går det ännu att se de olika märkningarna på de olika ingående delarna. Varje golvbjälke har en siffra målad i svart med schablon.

15.2 Kulturhistoriska värden

Byggnaden är mycket representativ för Lotsverkets standard vid tiden. Den nedtill sågtandade ytterpanel, de kraftiga betongplintarna med kvadratiskt tvärsnitt, det skarpa pulpettaket med relativt långt taksprång. Byggnadstypen återfinns på flertalet av de svenska fyrplatserna. Avträdet har en intakt inredning helt i trä med enkla men omsorgsfullt tillverkade sitsar helt i trä. Även bemålningen interiört är högst sannolikt den ursprungliga. Det kulturhistoriska värdet är mycket högt.

Bilden till vänster. Fasad mot nordväst.
Bilden uppe till höger. Fasad mot sydost.
Bilden nere till höger. Lucka mot nordost för tömning av avträdet.

15.3 Nulägesbeskrivning

Byggnaden är i gott skick. Det inredda sovrummet i den sydöstra gaveln är utfört med moderna materiel och färgsystem vilket avviker kraftigt från den övriga mycket enkla byggnaden helt i trä.

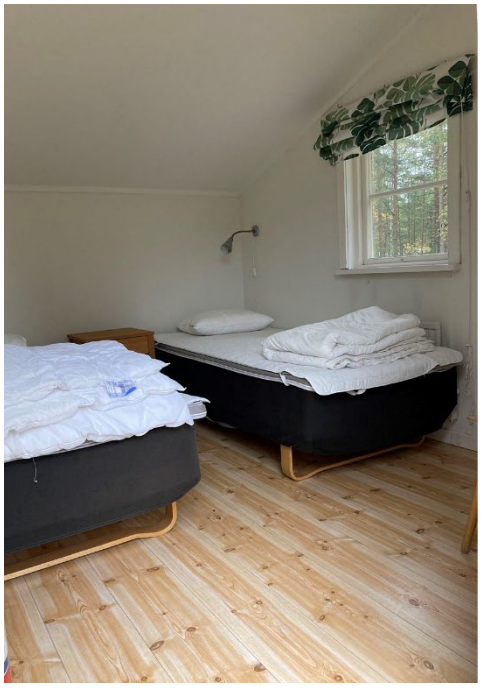

Bilden till vänster. Inrett sovrum i den sydöstra gaveln, benämnt "Litt B Annexet"
Bilden uppe till höger. Den tresitsiga bänken med barnsits i mitten. Enligt uppgift upptaget för Harry Ekman, son till fyrmästare Oscar Ekman.
Bilden nere till höger. Grönmålad bräddörr till det inredda sovrummet med skylt.

Bilden till vänster. Avträdet mot norr med överljus. Trappsteg av betong.
Bilden uppe till höger. Kammarlås till avträdet. Komplett med nyckel.
Bilden nere till höger. Golvbjälke uppmärkt på fabrik, siffran 16 är schablonmålad.

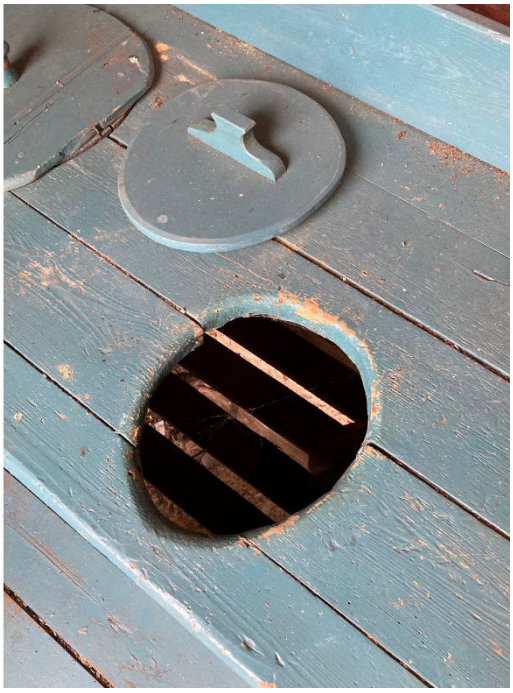

Bilden till vänster. Lock med profilerade spår och svarvad träknopp.
Bilden till höger. Det mellersta hålet är för barn och placerat närmare framkanten.

15.3.1 Grundläggning

Betongplintar gjutna mot brädform med kvadratiskt tvärsnitt.

15.3.2 Stomme

Regelstomme klädd med stående lockläktpanel med profilerade läkt. Panelen avslutad nedåt med sågtandsmönster enligt Lotsverkets standard.

15.3.3 Tak och fasader

Modern trapetskorrugerad plåt, svartlackerad. Lagd ovan äldre tjärpapp. Ursprunglig taktäckning tjärpapp nedvikt och spikad över vindskivor utan fotplåtar eller andra plåtbleck.

15.3.4 Fönster och dörrar

Paneldörrar på diagonalstagad ram. Hakgångjärn förankrade i de horisontella ramstyckena. Fast överljus med enkelglas, munblåst glas. Sidohängt fönster i boendedel. Kopplad båge, glasbrytande spröjs i ytterbåge. Monterat tidigt 2000-tal i samband med inredande av sovrum.

15.4 Rumsbeskrivning

15.4.1 Avträde mot norr

Välbevarat avträde med tre sitsar på rad. Sannolikt är sittbänk, sitsar och lock målade vid uppförandet och vackert slitet av åratal av användning.

15.4.2 Förråd i mitten

Välbevarat förrådsutrymme, omålat och slitet av användning.

15.4.3 Rum för boende sydöstra gaveln, ”Litt B annexet”

Rummet inrett för boende under tidigt 2000-tal. Tidigare saltbod. Genomgående moderna ytskikt, gipsskivor med vävtapet och spånskivegolv med lamellgolv.

Avträdet öster mot Fyrvaktarbostad Littera C. Sett från söder och öster.

16. Avträden tillhörande bostadshus Littera C & D

Två stycken avträden som tillhört Fyrvaktarbostad Littera C samt två avträden som tillhört Fyrvaktarbostad Littera D. Troligen stod de tidigare väster om förrådsboden och ladugården på 1930-talet. Då sammanbyggda i grupp om fem st. Avträdena är enkla men omsorgsfullt byggda och detaljerade. Avträdena är de sista byggnaderna i fyrbyn som har kvar sin ursprungliga färgsättning med rödfärg (slamfärg). Det är mycket viktigt att dessa byggnader inte målas om med oljefärg likt övriga byggnader. Till både avträde bakom Littera C och Littera D är elektricitet framdraget med både in- och utvändig belysning.

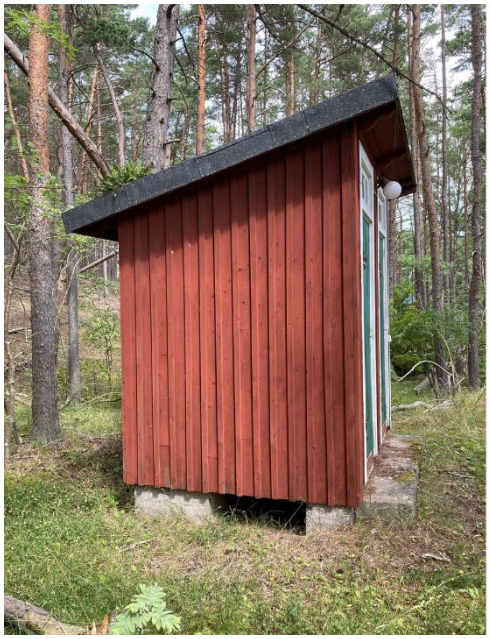

Avträdet norr om Fyrvaktarbostad Littera D och Tottebo. Sett från väster och söder.

16.1 Historik och byggnadsteknik

Avträdena är alla i stort identiska till utformningen med mindre avvikelser rörande detaljer. Enligt ritning från Fyringenjörkontoret uppfördes avträdena med dubbla bås. Avträdet tillhörande Littera C tycks dock sammanbyggt av tidigare skilda avträden. Detta kan ses då det finns äldre rödfärgsmålad ytterpanel mellan båsen samt att de yttre takstolarna på varje enhet ligger intill varandra där flera dass adderats. Troligen levererades samtliga avträden till Lotsverkets fyrplatser av en och samma snickerifabrik eller efter standardritning.

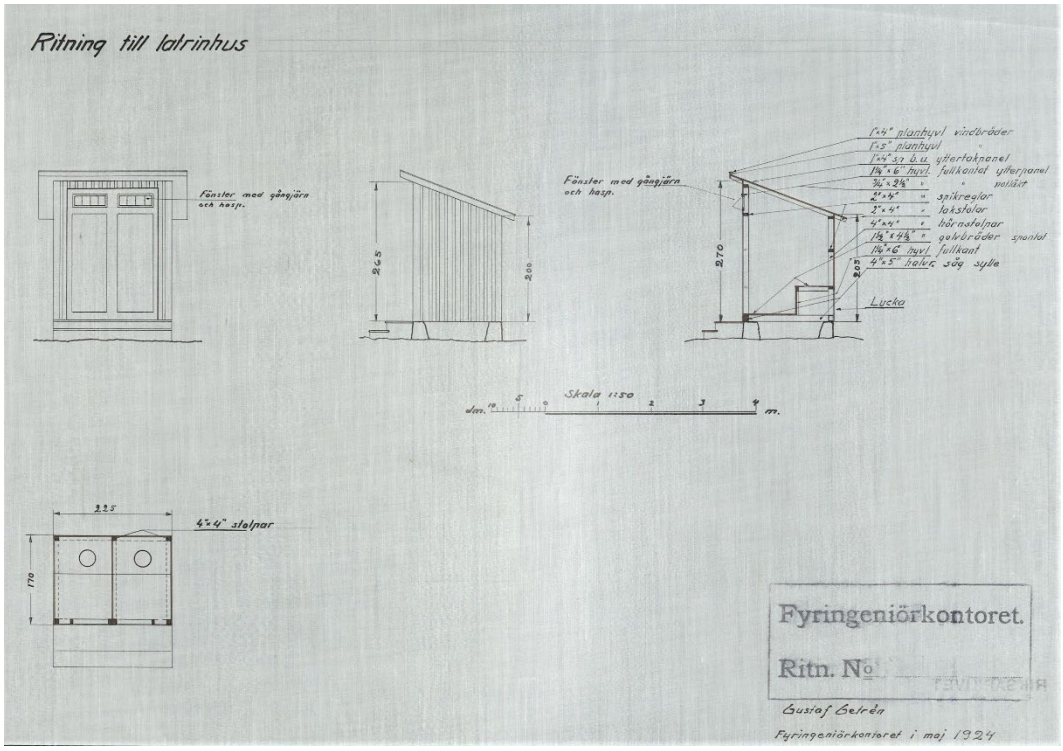

Ritning latrinhus, Gotska Sandön 1924. Fyringenjörkontoret, Riksarkivet Marieberg.

Avträdena (4 st till antalet) samlade bakom förrådsboden. I bakgrunden den f.d. ladugården som senare flyttades och brann ner. Foto 1930. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Avträdena (nu 5 st till antalet) samlade bakom förrådsboden. Foto 1933. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

16.2 Kulturhistoriska värden

Avträdena har ett omistligt kulturhistoriskt värde. Byggnationen följer Lotsverkets standard och identiska avträden återfinns på andra fyrplatser runt om i landet. De är välbevarade i sin helhet ner på detaljnivå. De både avträdena tillhörande Fyrvaktarbostäderna Littera C och D är de sista byggnaderna i fyrbyn som ännu har kvar sin ursprungliga färgsättning med rödfärgad ytterpanel. Rödfärgen på fyrplatserna var tillredd enligt Lotsverkets speciella recept (se sidan 38 - 39). De flesta tidstypiska detaljer finns bevarade såsom sittbänkar, dasslock av trä, låskistor, nycklar, gångjärn samt fönster- och dörrsnickerier. Takbyten har utförts. Ursprungligen var avträdena täckta med tjärpapp nedvikt och spikad över takfot och vindskivor.

Avträdet norr om Fyrvaktarbostad Littera D. Lock och gångjärn av trä.

Avträdet norr om Fyrvaktarbostad Littera D. Kammarlås komplett med nyckel.

Avträdet öster om Fyrvaktarbostad Littera C. Låskistor, trycken och nycklar.

16.3 Nulägesbeskrivning

Avträdena används men sparsamt då samtliga bostäder i fyrbyn är utrustade med vattenklosetter. Skicket är genomgående gott. I det östra båset tillhörande Littera C är den ursprungliga träsitsen utbytt mot plast. Det är mycket viktigt för det kulturhistoriska värdet och för upplevelsevärdet att den mycket intakta interiören och orörda helheten bevaras för framtiden.

Avträdet öster om Fyrvaktarbostad Littera C. Nyare trapetskorrugerad plåt på taket.

Avträdet norr om Fyrvaktarbostad Littera D. Ursprunglig sits och lock av trä.

Avträdet öster om Fyrvaktarbostad Littera C. Interiör och paneldörrar.

16.3.1 Grundläggning

Avträdena står på enkla plintgrunder. Byggnaden tillhörande Littera D vilar på platsgjutna betongplintar medan avträdet öster om Littera C vilar på både betong och natursten. Ett antal plintar är huggna i granit likt de plintar som den ursprungliga Fyrvaktarbostaden Littera C vilar på. Troligtvis levererades även avträdena till de olika fyrplatserna som färdiga byggsatser från snickerifabriker på fastlandet.

Avträdet öster om Fyrvaktarbostad Littera C. Plint och trappsten av granit.

16.3.2 Stomme

Regelstommar med stående utvändig lockpanel.

16.3.3 Tak och fasader

Avträde Littera D nyare papptak, horisontella våder. Avträde Littera C trapetskorrugerad svartlackerad plåt lagd ovan äldre tjärpapp.

16.3.4 Fönster och dörrar

Paneldörrar på diagonalstagad ram. Hakgångjärn förankrade i de horisontella ramstyckena. Öppningsbara överljus med enkelglas, munblåst glas. Överhängda.

16.3.6 Invändiga ytskikt

Avträde tillhörande Littera D är har obehandlad träpanel invändigt golv, väggar och tak. Sittbänk, sits och lock i det södra båset är laserad mörkbrun. Lasyren är sliten av åratal av användande. Det norra båset genomgående obehandlat trä. Avträde tillhörande Littera C har bemålad insida, troligen 50 - 60 talet.

Avträdet öster om Fyrvaktarbostad Littera C. Profilerade taktassar

Taktassarnas närhet avslöjar att avträdena är byggda var för sig från början, troligen som prefabricerade byggsatser från snickerifabrik på fastlandet.

Centrum i fyrbyn, området mellan de första bostäderna Littera A & D. I mitten brunnen och signalmasten. Foto 2021. David Skoog Länsstyrelsen på Gotland.

17. Mark & övriga anläggningar i fyrbyn

Till de statliga byggnadsminnena i fyrbyn hör markområde, trädgårdar, staket, grindar, vattenbrunn, gångbanor av betong samt övriga anläggningar såsom signalmast, väderstation, brunn samt lösa föremål som en mina, ankare, ankarspel och en bärgad kanon.

17.1 Historik och byggnadsteknik

I takt med att fyrbyn utvecklats och förtätats genom åren har det tillkommit trädgårdsanläggningar, gångbanor av betong samt teknisk utrustning i form av väderstationer och en signalmast. Masten användes för att signalera till Fyrskeppet "Kopparstenarne" som tjänstgjorde vi grundet 1902 - 1910. Masten uppfördes dock redan 1883 och var tidigare nästan dubbelt så hög som nuvarande. Under åren har diverse föremål från bl.a. strandade fartyg ställts upp i

fyrbyn. Mest uppseendeväckande är en kanon på lavett från den ryska ångkorvetten ”Vsadnik” som förliste i Franska bukten 1864. Kanonen är gjuten 1858 och transporterades till fyrbyn från förlisningsplatsen 1963. Ankarspelet är från okänt fartyg. Minan är tysk och desarmerades vid Hamnudden under andra världskriget. Ankaret med trästock bärgades vid säludden 1959. Ankaret härstammar från den danska motorseglaren ”Elly” som blev vrak på norra sidan, i höjd med båthuset, 1929.

De markanläggningar som uppförts under fyrplatsens bemanningstid är alla viktiga för helheten och förståelsen av platsen. Avgränsningar med staket och växlighet ger också en klar bild av hur fyrpersonalen nyttjade utemiljön. Tidigare var fyrplatsen betydligt lummigare och trädgårdarna kring bostäderna hade en betydligt mer framstående och viktigare roll som rumsskapare. Flertalet av trädgårdarna var tidigare betydligt mer uppodlade och växtlighet användes för att skapa privata zoner. Ursprungligen var trädgårdarna inhägnade med trästaket med tunna vertikala spjälor. Idag utförs avgränsningen av metalnät av typen Gunnebostängsel.

Gångbanorna av betong ersatte tidigare spångar av träplank. Trägrindarna till de olika bostäderna är äldre men av okänt årtal . De har klarat sig bra till följd av de varje vinter plockad bort dem och förvarar dem torrt inomhus (kallförråd).

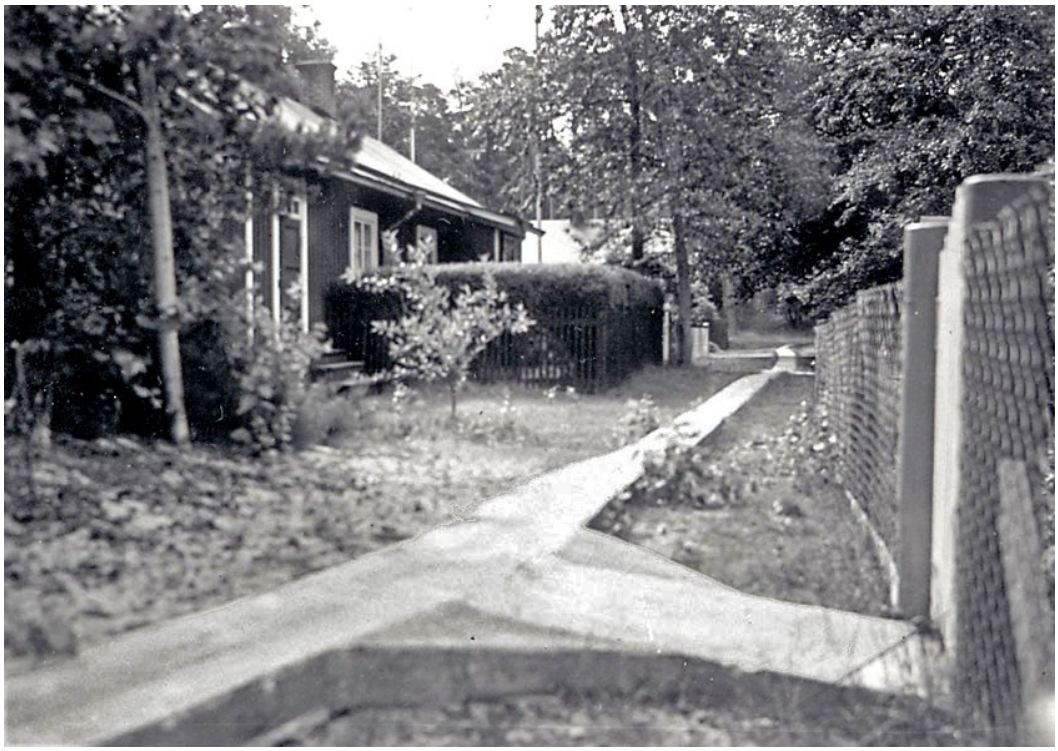

Gångbana av betong framför Fyrvaktarbostaden Litt C. Foto ca 1930. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

17.2 Kulturhistoriska värden

De kulturhistoriska värdena är mycket höga. De tidigare omsorgsfullt anlagda trädgårdarna har delvis gått förlorade men rumsindelningen är i stort sett densamma som på 1930-talet vilket är viktigt för förståelsen av fyrbyn som helhet. Gångbanorna av betong är en viktig del av helheten och upplevelsen fyrplatsen. Signalmasten som är placerad i mitten av fyrbyn har en viktig sammanhållande funktion och ger förståelse för närheten till grundet Kopparstenarna. Det farliga grundet är själva anledningen till att den norra fyrplatsen uppfördes. De fynd från skeppsvrak som finns uppställda kring masten, den tyska minan, ankarspelet, ankaret och den ryska kanonen är alla viktiga pusselbitar i historien kring den mytomspunna Sandön och dess fyrplats.

Fanny Hörlin läser av väderstationen 1950-tal. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Signalmasten och brunnen sommaren 1950. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Fyrpersonal vid brunnen 1948. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Anlagd grusgång med rabatt till Fyrvaktarbostad Littera D (västra lägenheten). Foto 1932. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

De ryska kanonerna vid Franska bukten 1900. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

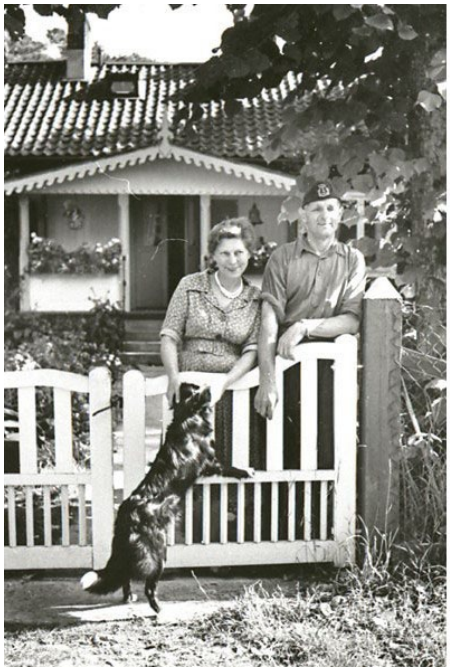

Bilden till vänster. Huvudgrinden till Fyrmästarbostaden Litt A.
Bilden till höger. Den östra grinden till Litt A. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

17.3 Nulägesbeskrivning

Mark- och anläggningar skötts om nästan dagligen av Gotska Sandöns tillsynsmän som en naturlig och viktig del av fyrplatsens helhet. Fyrbyn besöks under säsong av ett stort antal besökare dagligen varför det kontinuerliga arbetet med att hålla fyrbyn i representativt skick är viktigt. De många grindarna underhålls kontinuerligt, numera med traditionella linoljebaserade färger. Att plocka bort grindarna vintertid har räddat dessa unika och ursprungliga snickeridetaljer. De uppställda föremålen från förlista fartyg är ämne för många diskussioner med intresserade besökare. Kring brunnen finns en äldre stenläggning som idag är övervuxen med gräs (Se sidan 170 – 171). Att återställa stenläggningen skulle framhäva brunnens centrala placering och viktiga funktion i fyrbyn.

Gångbanorna av betong till Littera A & B. Foto 2021. David Skoog Länsstyrelsen på Gotland.

Fyrbyn med gångbanor från ovan. Foto 2021. David Skoog Länsstyrelsen på Gotland.

Gångbanorna av betong i fyrbyn är gjutna på 30-talet och nätet går ända ner till båthuset. Äldre bilder till höger 30-talet. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Den ryska kanonen centralt placerad i fyrbyn. Lavetten av trä byggdes 1963 då kanonen flyttades till sitt nuvarande läge.

Brunnen, den tyska minan, signalmasten, ankarspelet och den ryska kanonen.

Grindar till Fyrvaktarbostaden Littera D.

Gottbergs lada sedd från öster.

18. Gottbergs lada

Ladan, är egentligen en stor lambgift. Den uppfördes åren 1823 - 24 av Petter Gottberg. De frigående fåren på Sandön kunde utfodras här och söka skydd vintertid. Ladan är knuttimrad med mycket grovt timmer. Taket är täckt med falor (brädtak). Ladan var tidigare mycket förfallen men genomgick en omfattande renovering 1977 genom Gotska Sandöns Hembygdsförening. Kring ladan finns en historia om att Gottberg lurade in besättningsmän från förlista fartyg i ladan, för att sedan skjuta ihjäl dem genom de många små gluggarna på byggnadens långsidor. Därefter skall Gottberg ha plundrat fartygen. Det är okänt om det finns någon sanning i historien men Gottberg dömdes för vrakplundring 1817.

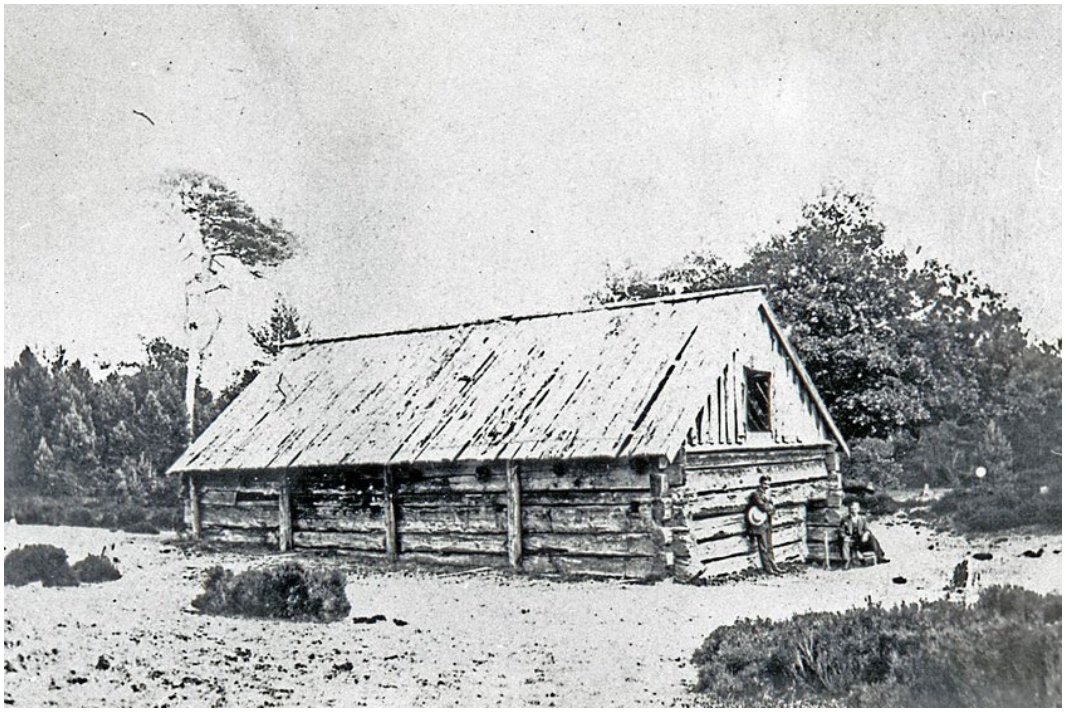

Gottberg lada 1910-tal. Foto Gotska Sandöns Hembygdsförening.

18.1 Historik och byggnadsteknik

Ladan är en ovanligt stor lambgift och uppförd av mycket grovt liggtimmer. Takstolar av traditionell typ av ganska grova dimensioner bär upp ett antal längsgående åsar som sedan bär ett faltak. Då ladan genomgick en heltäckande renovering 1977 plockades stommen ner och stora delar ersattes med nytt timmer. Ett flertal av de ursprungligen mycket grova stockarna är kvar samt att diverse grova järnspikar återbrukats (troligen från fartyg till spant eller bordläggning).

Takkonstruktionen är nytillverkad efter äldre utseende och hantverksmässigt väl utfört med uttag samt dymlingar i sammanfogningar. Faltaket är utfört med tryckimpregnerat virke som idag grånat samt tjärstrukits utvändigt. Inne i ladan syns förfarande den grönaktiga färgen av impregneringsmedlet. Vid återuppbyggnaden placerades de nedre syllstockarna på stora fyrkantiga betongplattor. Det impregnerade virket samt betongplattorna stämmer dåligt in på den annars välrenoverade ladan.

Gottberg lada 1960-tal. Foto Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Gottberg lada återuppbyggnad 1977. Foto Gotska Sandöns Hembygdsförening.

18.2 Kulturhistoriska värden

Gottbergs lada har ett högt kulturhistoriskt värde, både som en av få kvarvarande ekonomibyggnader på Sandön och som bärare av myten kring Petter Gottberg. Byggnaden är återuppbyggd med originalet som förebild. Uppbyggnaden är museal och upplevs något tillrättalagd. Grundläggningen på betongplattor samt det tryckimpregnerade faltaket sänker det kulturhistoriska värdet. Upplevelsevärdet framför allt för yngre besökare är högt då byggnaden är starkt förknippad med historien om vrakplundraren Gottberg. Byggnaden är lättillgänglig på nära avstånd till lägerplatsen och står öppen året runt.

Gottberg lada 1925. Foto Gotska Sandöns Hembygdsförening.

18.3 Nulägesbeskrivning

Byggnaden är i relativt gott skick sedan återuppbyggnaden, men det finns problem med hög marknivå, vedätande insekter och skogsmyror. Vid det sydöstra hörnet har en större myrstack länge varit ett problem. Stacken täcker delar av syllstocken. På den nordöstra långsidan finns partier i timret som är angripna av röta och vedätande insekter. Byggnaden ligger i en svacka. Vid regn ansamlas vatten inne i byggnaden och runt syllar som ligger direkt mot marken. Byggnaden hotas även av en allt tätare skog. I början av 1900-talet var landskapet att beteckna som helt öppet åt alla väderstreck.

Vy från nordost.

Bilden till vänster. Äldre stock från den ursprungliga ladan.
Bilden uppe till höger. Återbrukad fartygsspik i knutpunkt.
Bilden nere till höger. Återbrukat smitt gångjärn, troligen ursprungligt.

Vy från nordväst.

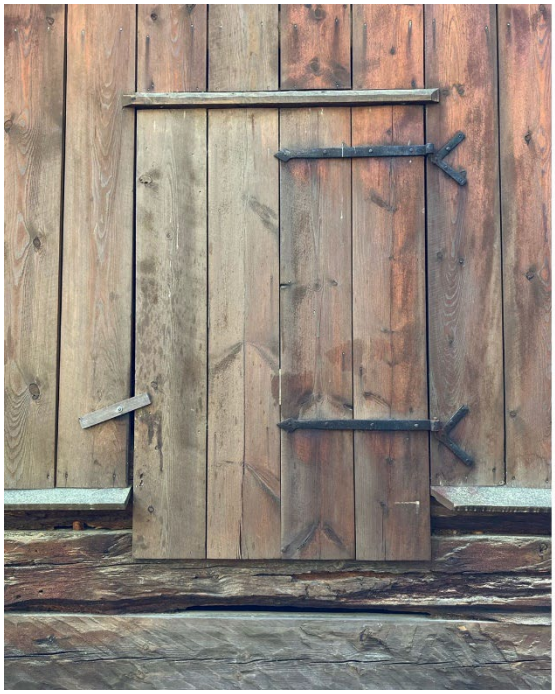

Bilden till vänster. Lucka på nordöstra gavelspetsen med äldre gångjärn.
Bilden uppe till höger. En av gluggarna i sydöstra långsidan.
Bilden nere till höger. Syllarna vilar på betongplattor, ett högst avvikande material i sammanhanget

18.3.1 Grund

Syllstockarna är placerade på betongplattor vilket är ett kraftigt avvikande material i miljön och sammanhanget.

18.3.2 Stomme

Knuttimrad med grova dimensioner. Flertalet av stockarna är återbrukade från den ursprungliga ladan.

18.3.3 Tak och fasader

Tryckimpregnerat faltak och gavelspetsar av stående sågad träpanel, tjärstruken. Faltaket med sin gröna insida är kraftigt avvikande från timmerstommens karaktär.

18.3.4 Fönster och dörrar

Öppna gluggar i byggnadens långsida som har en viktig del i historien om Gottberg. Genom gluggarna skall Gottberg ha skjutit ihjäl tillfångatagna besättningsmän från förlista fartyg. Gavelspetsarna har enkla träluckor.
I den sydvästra och nordöstra gaveln finns två öppna ingångar i timmerstommen där lammen kunde röra sig fritt.

Gottbergs fängelse sedd från väster.

19. Gottbergs fängelse

Knuttimrad bod med två utrymmen skilda då med mellanvägg av timmer. Troligen uppförd kring 1830-talet. Den gallerförsedda gluggen på norra gaveln har gett upphov till bodens namn ”Gottbergs fängelse”. Boden var tidigare ca 1/3 del längre med ytterligare en dörr. 1976 plockades resterna ner av stommen som var i fallfärdigt skick. Byggnaden renoverades av Gotska Sandön Hembygdsförening till nuvarande skick. Föreningen sköter även underhåll såsom tjärstrykning.

Gottbergs fängelse ca 1960. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

19.1 Historik och byggnadsteknik

Gottbergs fängelse är egentligen en liten visthusbod med enkel timmerstomme med faltak. Byggnaden står på en grund av staplad gråsten, delvis lagd i bruk. En hel del av timret är återbrukat från den bod som plockades ned 1976. En hel del stockar fick dock ersättas eller skarvas.

19.2 Värdebeskrivning

Gottbergs fängelse har ett högt kulturhistoriskt värde. Byggnaden skapar tillsammans med Skogshuggarbaracken och Madame Söderlunds stuga en viss bild av bebyggelsen vid Gamla gården. Utan byggnaderna skulle platsen vara mycket svår att läsa samt inte utgöra det populära besöksmål den är idag. Just namnet Gottbergs fängelse ger byggnaden ett upplevelsevärde för besökaren. Myten om byggnaden sägs vara att vrakplundraren Petter Gottberg höll besättningar till fånga i boden på samma vis som i Gottbergs lada. Men boden uppfördes i själva verket efter det att Gottberg lämnat Sandön.

19.3 Nulägesbeskrivning

Byggnaden är i gott skick och väl underhållen. Ett framtida problem kan vara hög marknivå kring bygganden som ligger i en svacka. Risk för fuktproblem i nedre delar av timmerstommen.

Gottbergs fängelse, gavel mot söder.

19.3.1 Grund

Enkel staplad låg stenmur, torpargrund av grånsten. Delvis lagd i bruk vid renoveringen 1976.

19.3.2 Stomme

Genomgående timmerstomme, delvis återbrukat uppblandat med nyare.

19.3.3 Tak och fasader

Faltak vilande på långsidornas övre timmerstockar samt en ås i byggnadens. Åsen vilar på gavlarna samt på den timrade mellanväggen.

Gottbergs fängelse, långsida, tak mot öster.

19.3.4 Fönster och dörrar

Bräddörrar tillverkade vid renovering 1976. Dörrarna är välgjorda och upplevs autentiska med äldre smidesgångjärn. Det järngaller som täcker gluggen i den norra gaveln är återbrukat från den nedplockade boden.

19.3.5 Planlösning

Två enkla rum med varsin ingång från den västra långsidan. Rummen skilda åt av mellanvägg av timmer.

19.3.6 Invändiga ytskikt

Obehandlat timmer och brädgolv samt faltak.

Gottbergs fängelse, långsida, tak mot väster, dörrar öppna.

Gottbergs fängelse, sedd från väster. 1940-tal. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

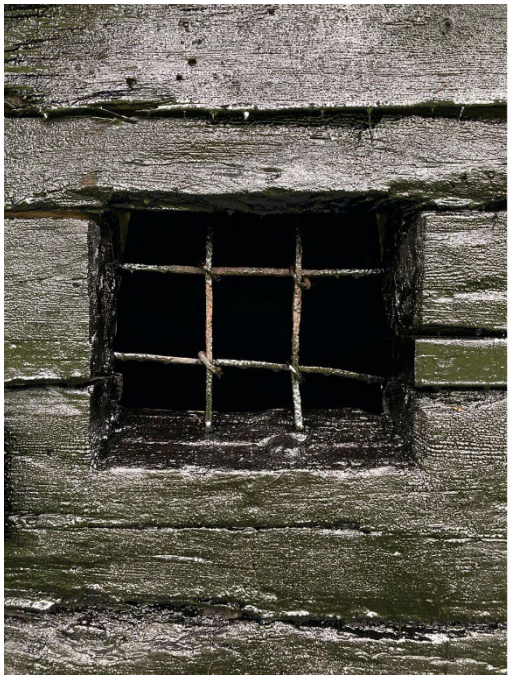

Detaljer. Järngaller glugg mot norr. Äldre smidesgångjärn. Narv av trä.

Järngallret innan boden plockades ned 1970-tal. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Skogshuggarbaracken sedd från söder.

20. Skogshuggarbaracken

Vid de stora avverkningarna på Gotska Sandön på 20- & 30-talet lät Domänverket uppföra ett antal baracker för skogsarbete. Vid Gamla gården byggdes två snarlika, den östra och västra Skogshuggarbaracken. Bägge byggnaderna revs på 1960-talet och just den idag kvarvarande östra baracken flyttades till Hamnudden. Där fick byggnaden en ny funktion som bla. båthus. Sommaren 1982 - 83 flyttades baracken åter till sin ursprungliga plats vid Gamla gården. Arbetet genomfördes av Gotska Sandöns Hembygdsförening. Föreningen sköter även underhåll såsom tjärstrykning.

Skogshuggarbarackerna ca 1925. Den östra (kvarvarande) närmast i bild. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

20.1 Historik och byggnadsteknik

Skogshuggarbaracken är uppförd av 6 tums liggtimmer. Interiör består byggnaden av två rum med en avskiljande bärande timmervägg. Det östra rummet utgör av ett enklare kök med vedspis. Det större rummet i väster har fungerat som sovsal med fasta bäddar kring en central eldstad. Timmerstommen vilar på en enkel staplad stengrund av gråsten.

20.2 Kulturhistoriska värden

Skogshuggarbaracken har ett högt kulturhistoriskt värde trots att den har varit flyttat till annan plats under ett par decennier. Byggnaden skapar tillsammans med Gottbergs fängelse och Madame Söderlunds stuga en viss bild av bebyggelsen vid Gamla gården. Utan byggnaderna skulle platsen vara mycket svår att läsa samt inte utgöra det populära besöksmål den är idag. Byggnaden är musealt renoverad med den återskapade fasta inredningen och möblemanget. Funktionen i rummen autentisk och ger en bra bild av hur byggnaden nyttjades av Domänverkets skogsarbetare även om det troligen var mer nedgånget och slitet och smutsigt på den tiden.

Skogshuggarbarackerna ca 1930. Den västra närmast (riven). Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Östra Skogshuggarbaracken 1936. Då panelad timmerstomme. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

20.3 Nulägesbeskrivning

Skogshuggarbaracken är i gott skick. Stora delar av timmerstommen är utbytt i samband med flytt och renovering. Även bjälklaget är utbytt i sin helhet. Takstolar, bördning och takpapp är relativt nytt, troligen i samband med flytten.

Västra gaveln. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

20.3.1 Grund

Staplad stengrund av gråsten, delvis lagd i bruk. Oisolerat träbjälklag med luftat utrymme, sk. torpargrund.

2.3.2 Stomme

Bärande timmerstomme. Takstolar av enklare modell med hanbjälke. Ovan takstolar längsgående åsar. Brädtak lagt i takfallets riktning.

20.3.3 Tak och fasader

Takpapp lagd med horisontella våder. Timmerstommen tjärstruken, svart, gyllenbrun.

Långsidan mot norr.

Gavel mot öster.

20.3.4 Fönster och dörrar

Englas i samtliga bågar. Glasbrytande spröjs. Fönster på västra gaveln har spröjs på diagonalen. Entrédörrar i varje gavel är tillverkade av stående spontade plank med z-profil på insidan. Utvändig liggande tjärad panel. Upphängda på hakgångjärn.

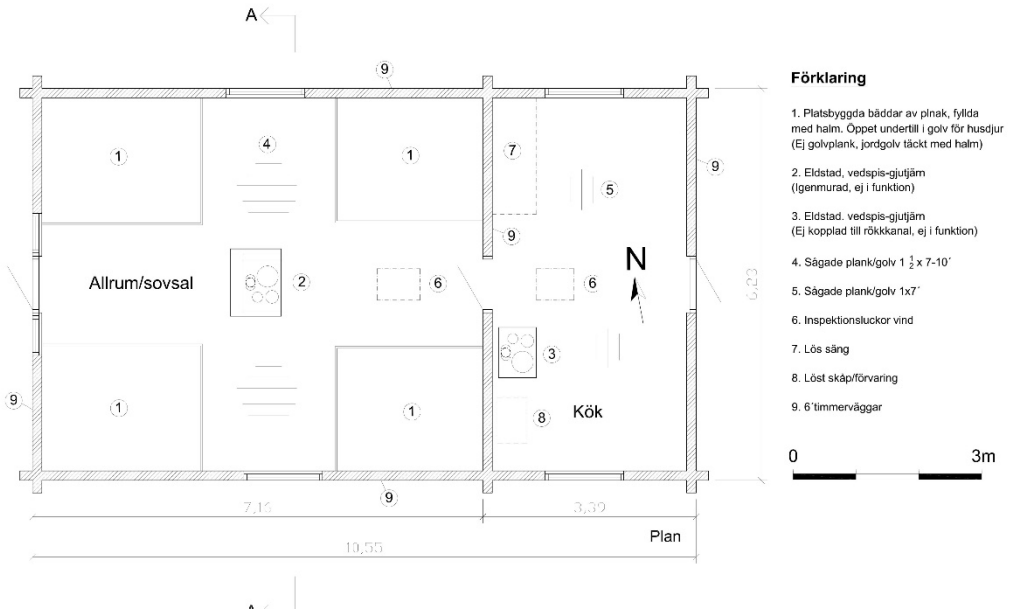

Uppmätningsskiss plan 2021. Ritad av Daniel Heilborn.

20.3.5 Planlösning

Planlösningen är den ursprungliga vilket är viktigt att bevara.

20.3.6 Invändiga ytskikt

Obehandlat timmer, samt obehandlade golv och tak. Obehandlade fasta kojer.

20.3.7 Uppvärmning & ventilation

Vedspisar ej i funktion (igenmurade)

20.3.8 Vatten och avlopp

Vatten & avlopp saknas. Vatten hämtades tidigare i gemensam brunn.

Sovsalen med den centrerade eldstaden.

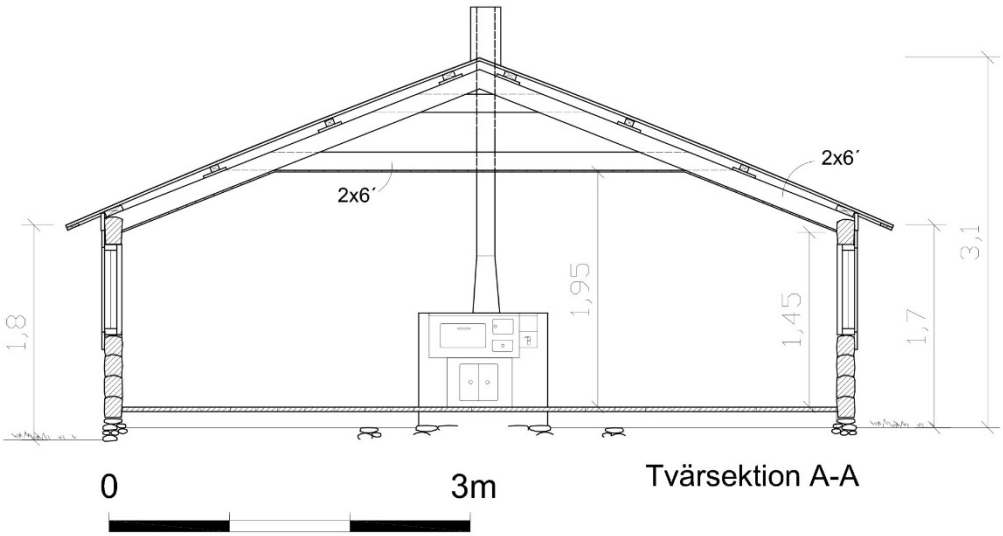

Uppmätningsskiss tvärsektion 2021. Ritad av Daniel Heilborn.

Norra delen av köket uppbyggt musealt som allrum.

Köket med vedspis och diverse musealt möblemang.

Bourgströms jaktstuga vid St Anna, med båthuset till höger.

21. Bourgströms jaktstuga

Kring sekelskiftet uppförde dåvarande fyrmästare Karl Bourgström en jaktstuga vid St: Anna på Sandöns sydvästra udde. Byggnaden var från början en enkel volym med sadeltak täckt med brädor. Väggar av stående obehandlad sågad träpanel. Efterhand tillkom eldstad och ett kök byggdes till mot nordväst. Även ett utrymme för förvaring av båt och fiskeredskap byggdes till på andra långsidan mot sydost. Byggnadens tak täcktes med papp. Byggnaden är till stor del uppförd av strandat eller bärgat virke. Fönster och dörrar är samtliga återbrukade från både den norra fyrplatsen och från förlista fartyg.

Bourgströms med brygga 1920-tal. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

21.1 Historik och byggnadsteknik

Bjälklag, väggstomme och takkonstruktion är till stor del uppförd av ilandflutet eller bärgat virke av vitt skilda dimensioner. De stora tvåluftsfönstren som vetter mot havet är båda återbrukade från det södra fyrtornet vid den norra fyrplatsen som demonterades 1903. Det halvmåneformade lunettfönstret på vinden satt tidigare monterat på en av gavelspetsarna på Fyrvaktarbostaden Littera A. Övriga fönster härrör från olika förlista fartyg. Även inredningen består till stor del av bärgade fartygsdetaljer.

Stugan rödfärgades och fick vita knutar någon gång i början av 20-talet då stugan inreddes med eldstad och försågs med ett större antal fönster. Från att ha varit en enkel bodliknande byggnad kom stugan istället att påminna om ett sommarnöje likt de som vid tiden återfanns i de yttre skärgårdarna på fastlandet.

Runt stugan finns ett antal anlagda uteplatser, brädgångar, och stenmurar. Det mesta uppfört av ilandflutet virke av olika dimensioner av kraftigare sort.

Bilden till vänster. Albert Engström utanför stugan 20-talet.
Bilden uppe till höger. Malin Bourgström på bryggan framför stugan 20-talet.
Bilden nere till höger. Karl Bourgströms med kikare, 20-talet.

Bilder från 20-talet. Samtliga bilder denna sida, Gotska Sandöns Hembygdsförening.

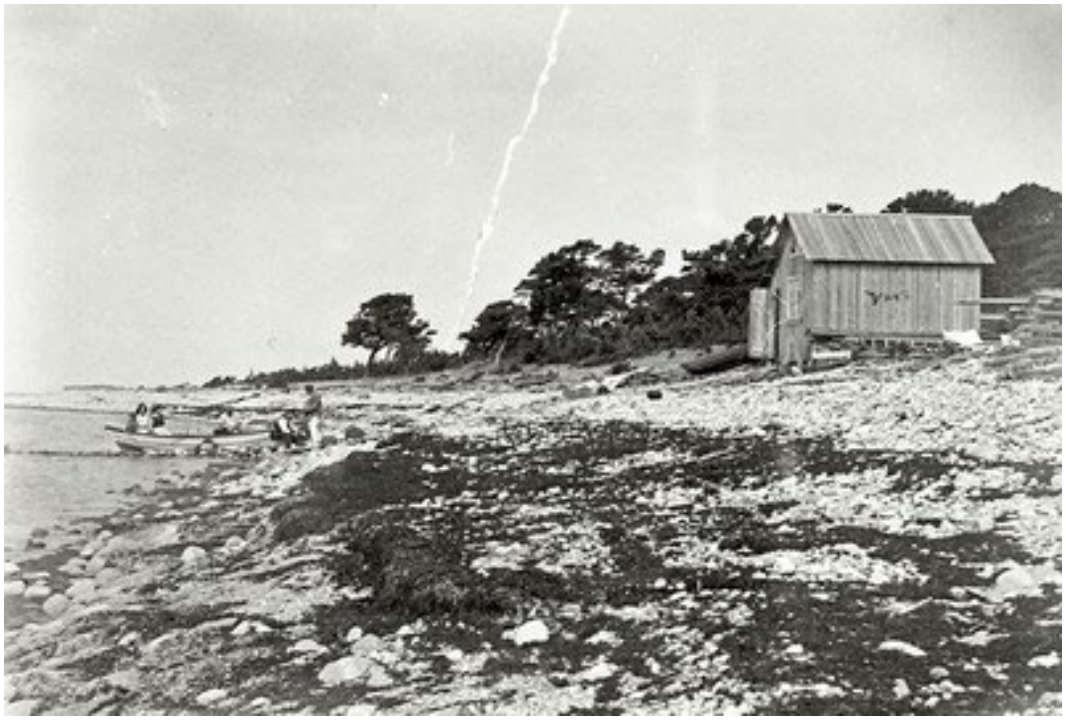

Bourgströms innan tillbyggnad av kök och båthus 1910-tal. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

21.2 Kulturhistoriska värden

Bourgströms har ett mycket högt kulturhistoriskt värde då den speglar Fyrmästare Karl Bourgströms liv på Sandön utanför tjänst. Stugan är uppförd av unika byggnadsdelar återbrukade från en mängd olika fartyg, strandat eller bärgat virke samt ett antal fönster från den norra fyrplatsen. Interiört är stugan orörd från den tid den nyttjades som mest på 20- och 40-talet. Även bruksföremål och vardagsartiklar finns bevarade precis som de lämnades vilket för besökaren blir en tidsresa. Upplevelsevärdet är mycket högt.

21.3 Nulägesbeskrivning

Bourgströms är i tämligen gott skick och har under åren underhållits med byte av takpapp, rödfärgning samt viss fönsterrenovering. Vissa delar av panelen har tyvärr bytts ut mot granvirke av sämre billig kvalitet. Det gäller framförallt tillbyggnaden mot sydost innehållande redskapsbod och båthus. Det finns en del fuktrelaterade problem dels genom mindre läckage men framförallt beroende på läget bara ett 20 - 30-tal meter från vattnet (beroende på vattenstånd). Den höga luftfuktigheten tär på både exteriör och interiör. Ytterpanel delvis ingjuten mot betongytor utvändigt.

Bourgströms sedd från sydväst.

Bourgströms sedd från nordväst.

Bourgströms sedd från norr.

Bourgströms sedd från sydost.

21.3.1 Grundläggning

Byggnaden är grundlagd direkt på stenstranden. Löst staplade stenar utgör fundament för bjälklagets syllar och bärlinor.

21.3.2 Stomme

Trästomme uppförd av regelvirke av varierande dimensioner, mestadels strandat eller bärgat virke.

21.3.3 Tak och fasader

Utvändig stående panel med lockläkt, rödfärgad med vita knutbrädor samt vita fönster- och dörrfoder. Enkla takstolar av träreglar, bördning av råsågade brädor. Taktäckning av tjärpapp lagd med horisontella våder. Skorsten av tegel, struken med kallasfalt.

Bourgströms sedd från sydväst, fönster återbrukat från det södra fyrtornet.

21.3.4 Fönster och dörrar

Fönster på havssidan mot sydväst är återbrukade från det södra fyrtornet vid Bredsandsudde som revs 1903. De två större tvåluftsfönstren med åtta rutor i vardera luft är identiska med kvarvarande fönster i det norra fyrtornet. Övriga

fönster från det södra fyrtornet återfinns på Båthuset, nordost om den norra fyrplatsen. Lunettfönstret på den lilla inredda vinden satt tidigare på en av gavlarna på Fyrmästarebostaden Littera A i fyrbyn.

Bourgströms sedd från sydväst. Lunettfönster återbrukat från Littera A.

21.3.5 Planlösning

Nuvarande planlösning tillkom på 20-talet. Ingen förändring har skett sedan byggnaden blev statligt byggnadsminne.

21.3.6 Invändiga ytskikt

Nuvarande ytskikt härstammar från tiden då stugan nyttjades som mest från 20-40-talet. Tapeter, linoleum golv samt målade ytor är bevarade men slitna av tidens tand. Intrycket är autentisk och det är viktigt att samtliga ytskikt bevaras och att förfallet bromsas så gott det går.

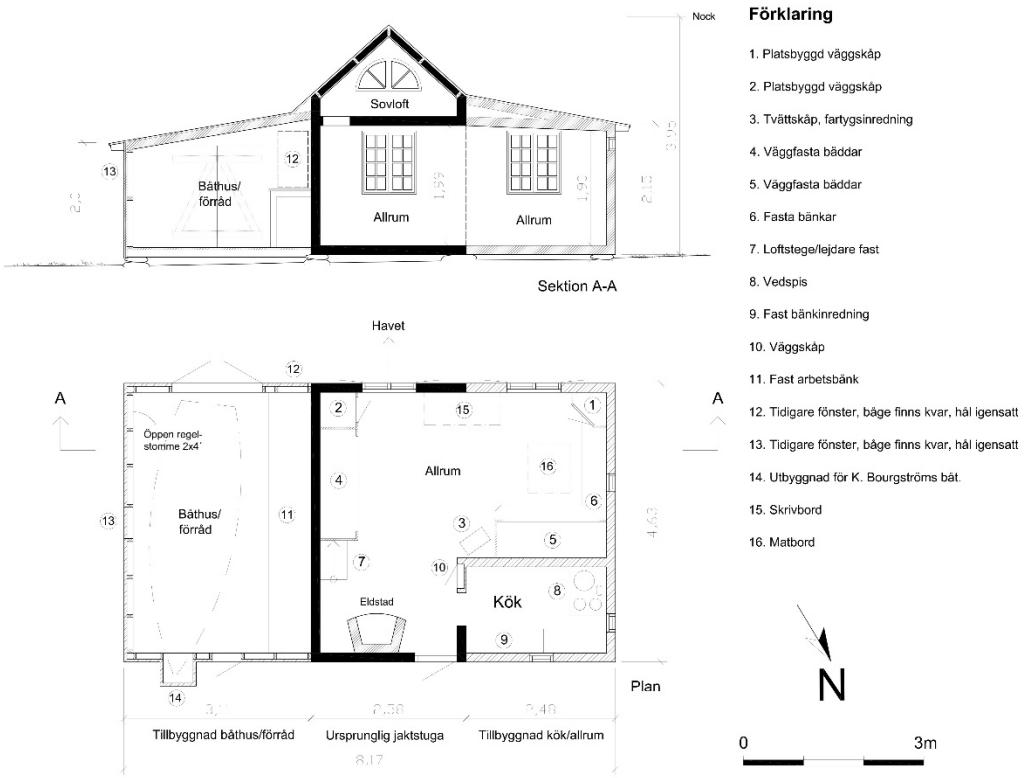

Uppmätningsskiss Bourgströms plan och sektion 2021. Helsvart markering vägg anger ursprunglig byggnad. Ritad av Daniel Heilborn.

21.3.7 Uppvärmning & ventilation

Uppvärmning saknas idag. Vid nyttjandetiden värmdes stugan genom den öppna spisen i allrummet samt en vedspis i köket. Försök har gjorts under från höst till vår med solcellsdriven frånluftsfläkt med okänt resultat, behöver utvärderas under längre tid. Troligen går det att bromsa förfallet med denna typ av lösning som monteras bort under sommarsäsongen och besöksperioden.

21.3.8 Vatten och avlopp

Grävd brunn strax öster om stugan tidigare brädfodrat insida, okänt skick. Torrklosett fanns när stugan nyttjades, låst idag men intakt.

21.5 Rumsbeskrivning

21.5.1 Allrum

Allrummet innehåller fyra fasta bäddar. De är byggda som våningssängar eller kojer med slutna kortsidor. I den lilla hallen bredvid köket finns en murad öppen spis. En brant trappstege leder upp till den inreda vinden genom en mycket smal lucka. Rummet har två stora fönster mot havet. Mot havssidan finns ett skrivbord och en matplats med fasta väggmonterade bänkar.

Allrummet med matplats och tvättställ från fartyg.

21.5.2 Kök

Det lilla köket som är tillbyggt till den ursprungliga stugan har fasta bänkar, skåp och hyllplan byggda av bräder. Mot den nordvästra sidan finns en vedspis med rökkanal av järnrör.

21.5.2 Förråd f.d båthus

Mot sydost har ett utrymme för båtförvaring och redskap byggts till på 20-talet. En fast arbetsbänk löper längs den ursprungliga stugans långsida. Arbetsbänken, med underliggande fasta hyllplan, är fylld med bruksföremål förbrukningsvaror, spik, skruv, beslag, fiskeutrustning, verktyg mm.

Bilden till vänster. Den öppna spisen i allrummets hall.
Bilden uppe till höger. Väggbonad med fågelmotiv. Bilden nere till höger. Albert Engströms egenutgivna tidning Strix, årgång 1931.

Allrummet med fasta sängplatser/kojer. Arbetsbord till höger i bild.

Bilden till vänster. Allrummet med kojer och arbetsbord.
Bilden till höger. Köket med vedspis och fartygsfönster.

Båthuset på sydöstra sidan.

Båthus/redskapsbod med fast arbetsbänk.

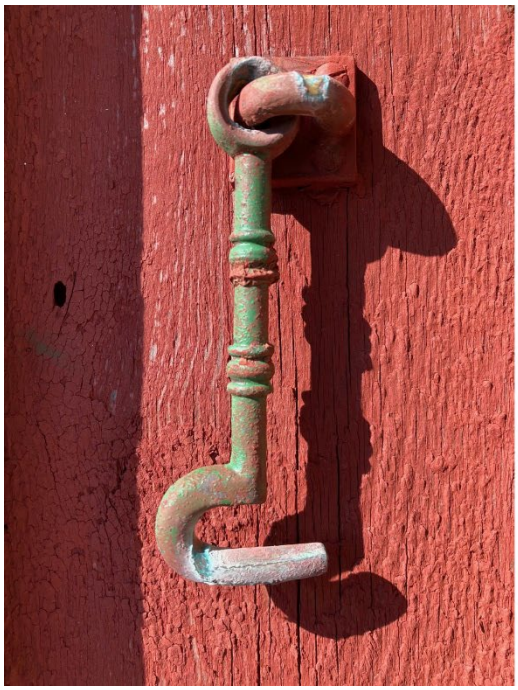

Bilden till vänster. Hasp av mässing till fönsterlucka, troligen från fartyg.
Bilden uppe till höger. Mässingsgångjärn till fönsterlucka, troligen från fartyg.
Bilden nere till höger. Lucka till linettfönster på vinden för montering vintertid.

Vinden är inredd med en fast kojplats.

Tvättställ, återbrukad inredningsdetalj från förlist fartyg.

Båthuset sett från väster.

22. Bourgströms, uthus och båthus

Kring Bourgströms jaktstuga tillkom flera uthus under 1900-talets två första decennium. En bod innehållande torrklosett samt vedbod strax norr om den ursprungliga stugan samt en matkällare öster om boden. På 20-talet uppfördes även ett större båthus öster om stugan. Byggnaderna har i likhet med Bourgströms återbrukade fönster och dörrar från strandade fartyg. I övrigt till stor del också uppförda med ilandflutet eller bärgat virke.

Båthuset under uppförande 1920-tal. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

22.1 Historik och byggnadsteknik

Byggnaderna har tillkommit efter behov av mer utrymme och har givna funktioner, torrklosett, vedbod, matkällare och båthus. Byggnadstekniken är enklast möjliga regelstommar. Matkällaren delvis uppförd med en stomme utav telefonstolpar (Kreosotbehandlade vilket ej är så lämpligt i samband med matförvaring). Samtliga byggnader har taktäckning av papp lagda med horisontella våder.

Bilden till vänster. Mellan Stugan och Båthuset fanns tidigare en mast med en fartygsratt som bord.
Bilden uppe till höger. Hängning av fisknät på gårdsplanen.
Bilden nere till höger. Samling på trädäcket mellan stugan och bodarna.

22.2 Kulturhistoriska värden

Byggnaderna har ett högt kulturhistoriskt värde då de speglar utvecklingen vid boplatsen eller sommarnöjet. Samtliga byggnader har haft en viktig funktion i det liv som Fyrmästare Karl Bourgström med familj och vänner levde vid St Anna under lediga stunder. Upplevelsevärdet är högt för besökaren av Bourgströms sommaridyll. Här tycks tiden ha stannat på 1930-talet och det är lätt för besökaren att skapa sig en bild av det enkla livet som levdes här kortare perioder. Att bebyggelsen är så pass välbevarat och orörd ner på bruksföremål, redskap och vardagsartiklar är viktigt att värna.

22.3 Nulägesbeskrivning

Byggnaderna är slitna och väderbitna men i tämligen gott skick gällande stommar, ytterpanel, fönster och dörrar. Takpappen har bytts ut under senare år. Matkällaren är till stor del nedgrävd i jorden och stommen har kraftiga rötskador. Plankgångar och trappsteg av plank utanför torrklosett och vedbod är tagna av lång tid på marken. De behöver bitvis ser över eller bytas ut.

Längst till vänster torrklosett följt av vedbod. Till höger matkällaren med välvt tak.

Båthuset sett från sydost. Bourgströms stuga i bakgrunden.

Båthuset sett från söder och stranden.

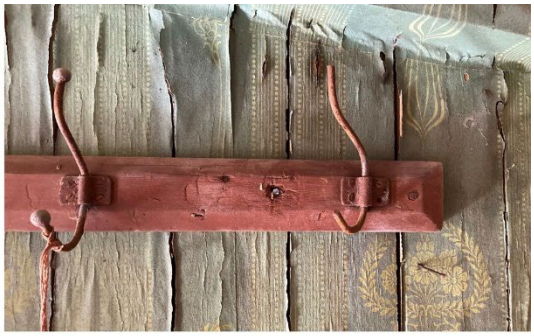

Bilden till vänster. Boden med torrklosett och vedbod från väster.
Bilderna till höger. Klädkrokar och hyllplan med varulådor.

Interiören i båthuset med Karl Bourgströms eka.

22.3.1 Grund

Samtliga byggnader är uppförda på enkla grunder av hörnstenar eller staplade murbitar av kalksten.

22.3.2 Stomme

Trästommar av mycket varierande dimensioner. Det virke som funnits till hands har nyttjats på ett rationellt och enkelt vis.

22.3.3 Tak och fasader

Samtliga byggnader har lockläktpanel mestadels av varierande bredder där man byggt med vad som funnits till hands eller bärgats på stranden. Vissa delar som är utbytta i närtid har med standardiserade virkesdimensioner från bygghandeln.

Bilden till vänster. Matkällaren med träspång.
Bilden till höger. Brunnen i änden av trädäcket. Locket är upphängt på gångjärn från fartygslucka.

22.3.4 Fönster och dörrar

Återbrukade fönster och dörrar från fartyg eller andra byggnader. Beslag till stor del återbruk från fartyg eller andra byggnader.

Bilden till vänster. Båthuset, återbrukat fartygsfönster med välvt överstycke.
Bilden till höger. Båthuset har byggts till med förråd och torrklosett mot nordost.

Bilden till vänster. Dörr till torrklosetten, troligen återbrukad fartygsdörr.
Bilden till höger. Dörr till vedboden, troligen återbrukad fartygsdörr.

Tomtebo, fasad mot norr.

23. Tomtebo, Österbo

Strax nordväst om Säludden lät fyrmästare Karl Bourgström uppföra en jaktstuga år 1899. Stugan användes i första hand vid den årliga säljakten. Men efterhand användes stugan även för rekreation. Albert Engström bodde i stugan vid ett antal tillfällen under 1920-talet när han arbetade med boken Gotska Sandön (utgiven 1926). Förutom stugan fanns en enklare förrådsbod samt en jordkällare. En del av stugan var till en början ett mindre stall. Stallet byggdes senare om till kök. Albert Engströms dotter, Malin, som var gift med Karl Bourgströms son Bror, dekormålade 1924 den öppna spisen i bostadsrummet. Ursprungligen var stugan klätt med spån som bärgats från ett strandat fartyg.

Tomtebo 1920-tal. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

23.1 Historik och byggnadsteknik

Tomtebo, även kallad Österbo, är byggd utav strandat eller bärgat virke. Bjälklag och synliga delar av stommen bär spår av bulthål och färgrester som talar för fartygsvirke. Den ursprungliga spånen som klätt hela byggnaden, även taket, är utbytt men på vinden återfinns ett parti av den äldre sorten. Taket är idag täckt med papp. En central murstock mellan de två rummen utgör rökkanal för både öppens spis i allrummet samt en vedspis i köket.

23.2 Kulturhistoriska värden

Tomtebo har ett mycket högt kulturhistoriskt värde då stugan berättar om livet på Gotska Sandön där jakten var viktig för matförsörjningen men även för andra ekonomiska värden som skinn och tran. Stugan har haft en roll i tillskapandet av Albert Engströms bok Gotska Sandön. Boken blev en stark bidragande faktor till att Gotska Sandön blev Nationalpark. Boken blev populär med sina vackra skildringar i text, måleri och teckningar vilket gjorde att svenska folket fick upp ögonen för Sandöns unika och praktfulla natur.

Bilden till vänster. Den dekormålade öppna spisen i allrummet.
Bilden uppe till höger. Målningar på spisen av Malin Bourgström 1924.
Bilden nere till höger. Eldstadens sarg är tillverkad av smidd järnvägsräls.

23.3 Nulägesbeskrivning

Tomtebo är i relativt gott skick och har fått fasadspånen utbytt av Gotska Sandöns Hembygdsförening i mitten av 1980-talet. Murstocken är kraftigt eroderad ovan taknock och vid genomföringen. Det finns glipor mellan skorsten och tak vilket lett in vatten som skadat inredningen, tapeter och dekormåleri. Läckage runt och ner i skorstenen har även lett till en hög luftfuktighet vilket tär på interiörens ytskikt. Stugan hotas också av igenväxande skog.

23.3.1 Grundläggning och stomme

Syllramen av kraftiga bärlinor av trä vilar på stora runda gråstenar. En sten i varje hörn samt däremellan en i centrum på varje gavel och långsidorna. Murstocken av tegel vilar på ett fundament av staplad, huggen kalksten. På syllramen är stolpvirke rest som täcks in med en utvändiga liggande plank. Utanpå planken är läkt spikade som i sin tur bär upp spånbeklädnaden. Läkten utgör luftspalt mellan plank och spån. Insidan av stommen är klädd med stående spontade brädor med varierande bredder och ursprung. På bärlinorna ligger grova plank tvärs byggnadens längdriktning, som utgör undergolv. Ovanpå planken är spikat spontade brädor i stugans längdriktning. Dessa spontade brädor utgör golvytan.

Fasad mot sydväst. Den vänstra dörren leder till köket, den högra till allrummet.

Fasad mot nordväst. Fönster i köket och lucka ovan till vindsutrymme.

Fasad mot sydost. Träspånet byttes på hela fasaden 1985 och rödfärgades.

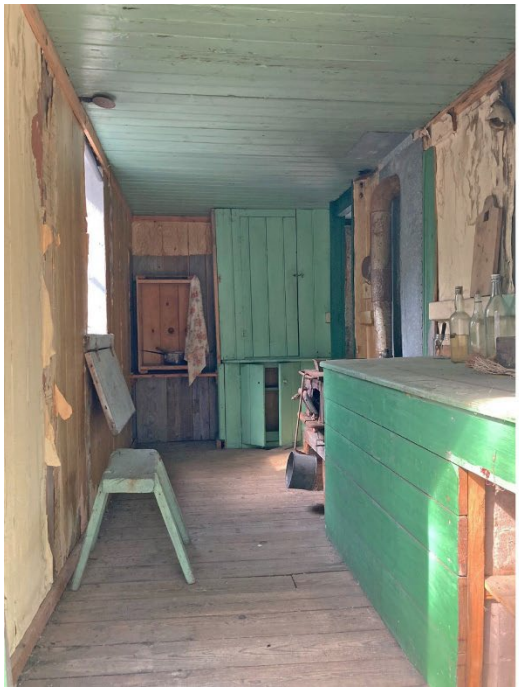

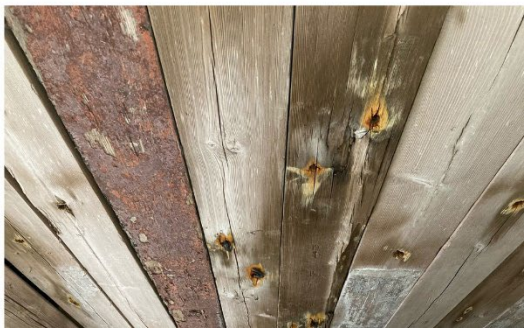

Bilden till vänster. Köket med fast skåpinredning och klaffbord vid fönstret.
Bilden uppe till höger. Grundläggning med större gråsten, nordöstra hörnet.
Bilden nere till höger. Bjälklag av bärgat fartygsvirke.

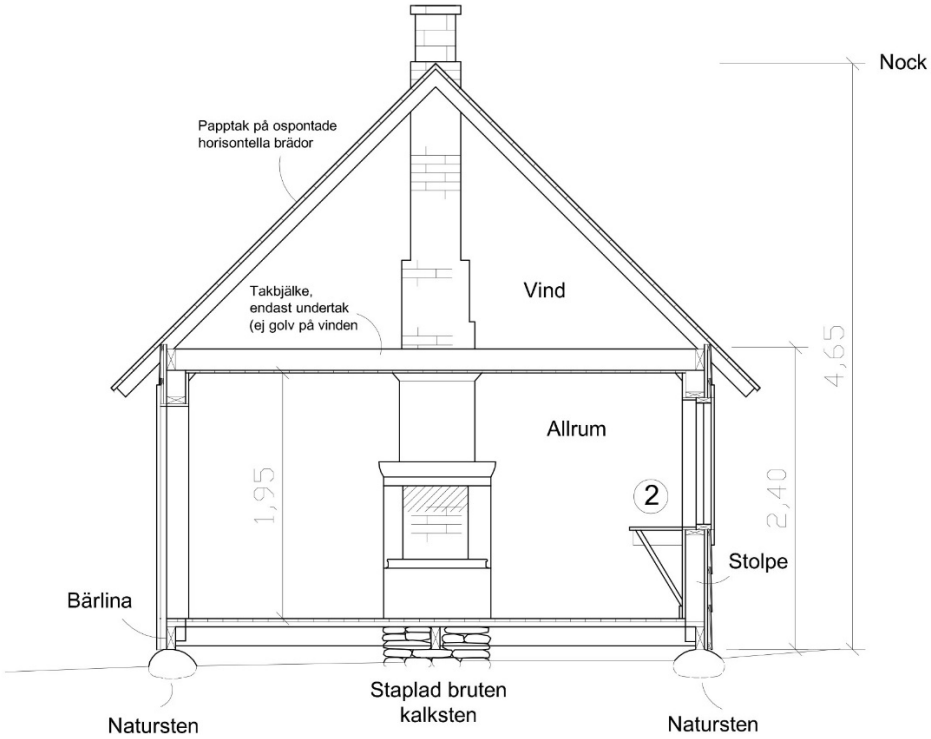

Uppmätningsskiss Tomtebo, tvärsektion A-A. Ritad av Daniel Heilborn.

23.3.2 Tak och fasader

Takstolar av ytterst klena och varierande dimensioner, som buktar inåt. Taket är klätt med papp lagt med horisontella våder. Under det senaste lagret kan ett äldre tjärstruket lager ses i takfoten.

23.3.3 Fönster och dörrar

Ytterdörrarna är återbrukade spegeldörrar som utvändigt klätts med liggande tjärstruken panel. Dörrarna bär spår av tappgångjärn men är nu upphängda på utvändiga kraftiga smidda hakgångjärn.

23.3.4 Planlösning

Planlösningen är oförändrad sedan bygganden blev statligt byggnadsminne. Troligen härstammar nuvarande planlösning från 1924 när den öppna spisen tillkom och då troligen också köket. Köket var tidigare ett mindre stall.

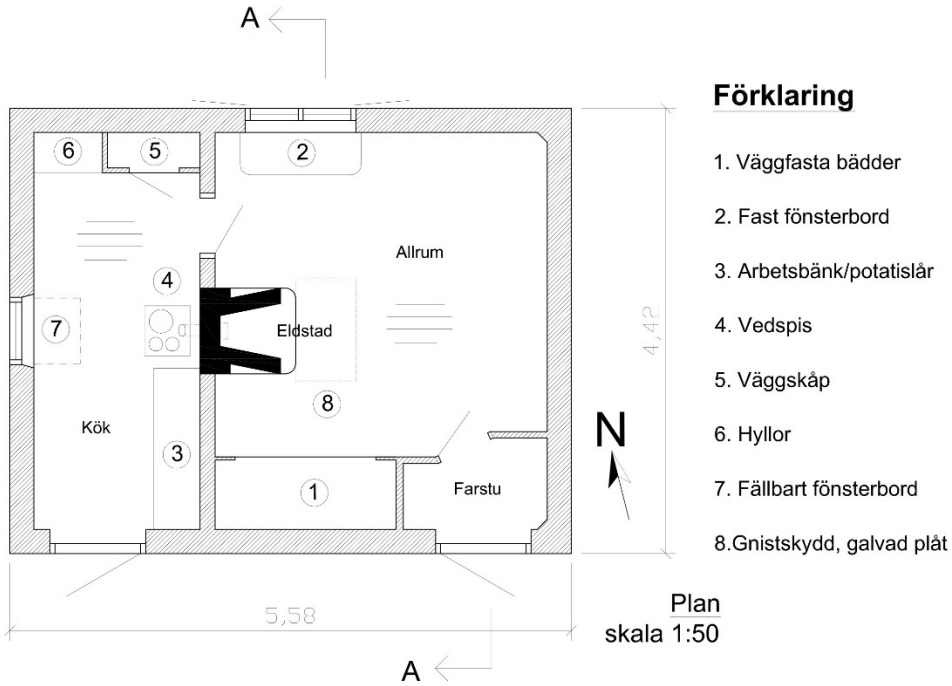

Uppmätningsskiss med fast inredning, Tomtebo 2021. Ritat av Daniel Heilborn

Bilden till vänster. Dörr till hallen och allrummet.
Bilden till höger. Fast bord under fönster i allrummet.

Bilden till vänster. Fast inredning, köksskåp mot norra långsidan.
Bilden till höger. Fast väggskåp målat av Malin Bourgström 1921.

23.3.5 Invändiga ytskikt

Interiören är omsorgsfullt utsmyckad med platsbyggda skåp och klaffbord vid fönsterytor. Väggarna är tapetserad på underlag av tidningspapper. Alla ytskikt är bevarade från tiden då stugan nyttjades flitigt på 1920-talet. Det finns meddelanden och hälsningar skrivna med blyerts på väggarna, bland annat från Lotskapten Jaques Nyman. Nyman var son till Fyrvaktare Herman Nyman och föddes på Sandön. Jaques Nyman blev sedermera chef för Sjöfartsstyrelsens nautiska byrå och värnade mycket om Sandön. Han fick överta Fyrvaktare Oscar Ekmans stugor vid St. Anna som än idag kallas "Nymans". Det finns fuktrelaterade problem som har försämrat skicket på tapeter och måleri och är ett framtida hot.

23.3.6 Uppvärmning & ventilation

Då stugan nyttjades värmdes den med öppen spis i allrum och vedspis i köket. Ventilation genom självdrag i skorsten.

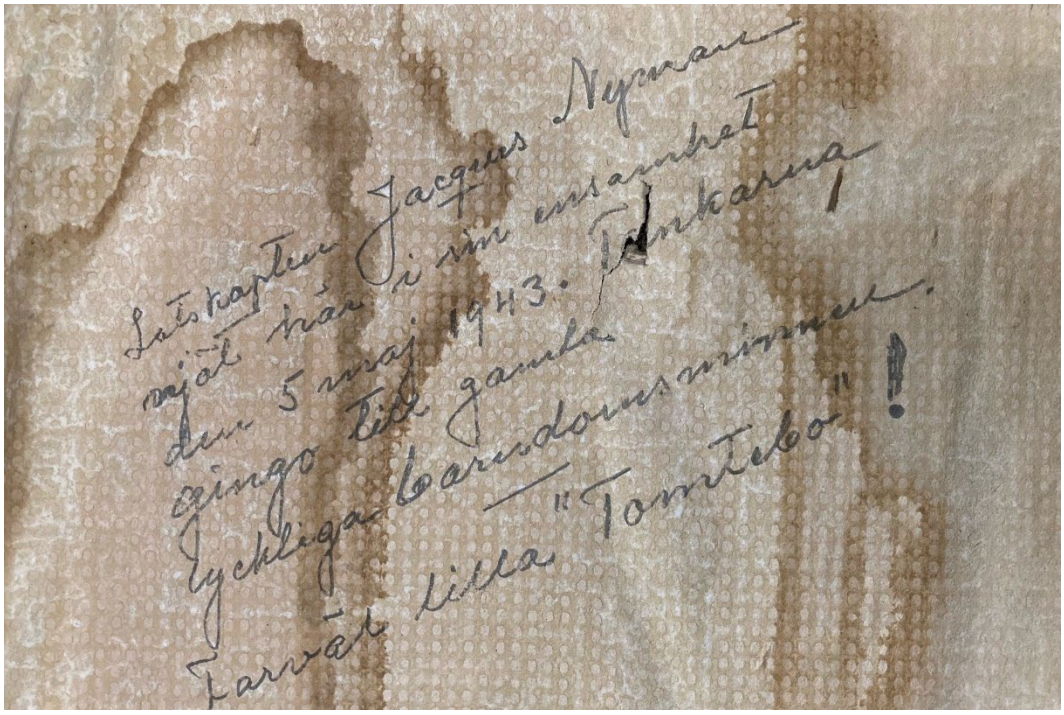

Hälsning från Lotskapten Jaques Nyman på köksväggen. 5 maj 1943.

Tomtebo 1925, då i ett helt öppet landskap med sikt över havet. Foto. Gotska Sandöns Hembygdsförening.

Kabelboden på västra sidan.

24. Kabelboden

Kabelboden uppfördes 1898 i samband med att Gotland och fastlandet förbands med en ny telefonikabel. Till Gotland fanns det kabel redan 1859. Den nya kabeln förlades från Dalarö, via Gotska Sandön, till Ahr på norra Gotland. På så vis fick även Gotska Sandön telefonförbindelse. Kabelboden är tillverkad på snickerifabrik, troligen Bark & Warburg AB. En identisk uppfördes på Dalarö och en vid Ahr. där kabeln kom upp på land. Kabeln lades ut med ett specialfartyg under sommaren.

24.1 Historik och byggnadsteknik

Boden är uppförd som en självbärande träregelstomme placerad på fyra stycken stora gråstenar, en i varje hörn. Halva stenblocken är synliga ovan sandens yta. Trästommens hörn är förankrade i grundstenarna med kraftiga smidesjärn. Stommens fyra övre hörn, under takfoten, är förankrade i ytterligare fyra stenblock med stålvajrar. De yttre stenblocken för förankring av vajer är helt nedgrävda under sanden.

Kabelboden på västra sidan Foto 1898. Tekniska museet digitalt arkiv.

I Stenblocken är smidesjärn med öglor förankrade. Vajrarna är inspända med vantskruvar. Den kraftiga trästommen är klädd med utvändig liggande pärlspontpanel och insidan med stående. Utsidan är bemålad med gulaktig alkydoljefärg. Insidans pärlspont är obehandlad. Vid uppförandet hade boden ett enkelfalsat plåttak. Interiören består av några fasta hyllplan för teknisk utrustning samt en gjutjärnskamin.

En centrerad dörr med träram och fyllning av spontade bräder leder in i boden från norra sidan. Mot söder finns ett fönster bakom en utvändig fönsterlucka. Vid tiden för uppförandet stod boden mycket i ett helt öppet landskap med utsikt över strandlinjen. Idag är boden i stort dold av ungskog. Den ursprungliga utvändiga linoljefärgens kulör var snarlik den omgivande flygsanden. Den återfinnas på entrédörrens insida samt genom skrapning på ytterpanel.

Bilden till vänster. Den identiska Kabelboden vid Ahr, interiörbild. Tekniska museet. Bilder till höger. Den identiska Kabelboden på Dalarö. Tekniska museet.

24.2 Kulturhistoriska värden

Kabelboden har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Det är troligen den enda kvarvarande av de tre som uppfördes på linjen mellan Dalarö och Gotland. Byggnaden är relativt välbevarat trots att den målats utvändigt med alkydoljefärg. Interiört är inredning och panel oförändrad även om en del teknisk utrustning försvunnit. Den ursprungliga gjutjärnkaminen finns kvar med rökrör är demonterat (finns i byggnaden) På insidan obehandlade träväggar finns ett stort antal inskriptioner som vittnar om både tjänstgöring, men även andra besök i byggnaden. Alla dessa spår av teknik och människor är viktiga att bevara för att bibehålla det kulturhistoriska värdet och upplevelsevärdet.

24.3 Nulägesbeskrivning

Kabelboden är i relativt gott skick men något löpande underhåll utförs ej idag. Senaste åtgärden var att byta takpappen vilket gjordes av Gotska Sandöns Hembygdsförening. Byggnaden grundläggning har satt sig lite och boden lutar något. Delar av syllramen har rötskador i anslutning mot grundstenarna. Vajerstagen är rostiga och slacka. Vantskruvarna är så pass rostiga att de ej går att spänna. Utsidan är målad med alkydoljefärg.

Bilden till vänster. Entrédörren mot norr med ursprunglig utvändig kulör.
Bilden till höger. Den relativt orörda interiören med fast inredning.

24.3.1 Grundläggning

Större stenblock av gråsten, troligen granit eller gnejs. I varje hörn ett större block, alla med rundat ovansida för vattenavrinning. Vajerstagen är förankrade i dolda stenblock under sanden. Det är oklart hur stora men troligen lika de fyra i hörnen.

24.3.2 Stomme

Bärande trästomme med kraftig syllram och hammarband. Hörnstolpar samt reglar däremellan. Utvändig liggande pärlspontpanel med stående knutbrädor och vattbräda nertill täckande syllens utsida. Takstolar endast bestående av högben som är förankrade i det kraftiga hammarbandet som håller ihop byggnaden (hanbjälke behövs ej till följd av ringa spännvidd). Profilsågade taktassar.

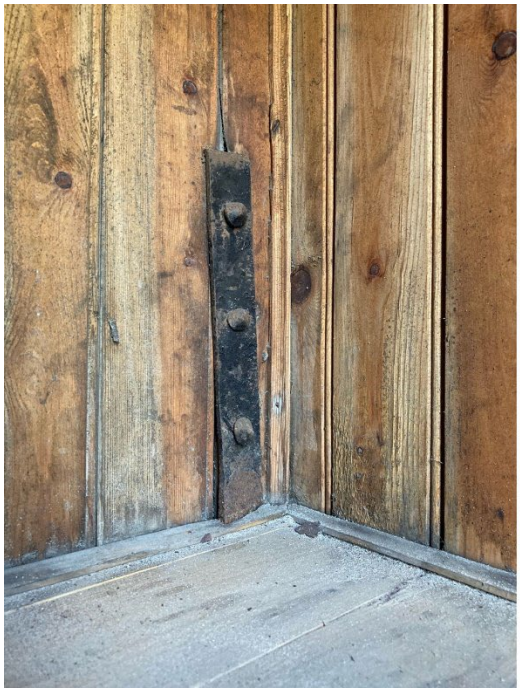

Bilden till vänster. Förankringsjärn mellan stomme och hörnsten.
Bilden uppe till höger. Vajerstad förankrat i nedgrävd gråsten.
Bilden nere till höger. Gråsten i det sydöstra hörnet.

24.3.3 Tak och fasader

Ursprungligen hade byggnaden ett enkelfalsat plåttak vilket gav ett smäckert utseende. Då rökröret från kaminen även passerade takfoten med mycket litet avstånd var plåt det enda rimliga materialvalet. Idag är taket täckt med svart papp lagt i horisontella våder. Vid provmontering av rökrör går röret dikt mot pappen vilket inte möjliggör eldning. Det ger även ett felaktigt intryck när funktionen med eldstaden inte är teoretiskt eller praktiskt möjlig.

24.3.4 Fönster och dörrar

Det öppningsbara fönstret mot söder är det ursprungliga och har ett högt värde då det har speciella profileringar och beslag. Det är i gott skick då det sitter dold bakom en utvändig fönsterlucka. Även fönsterluckan är ursprunglig inklusive stängningsbeslag.

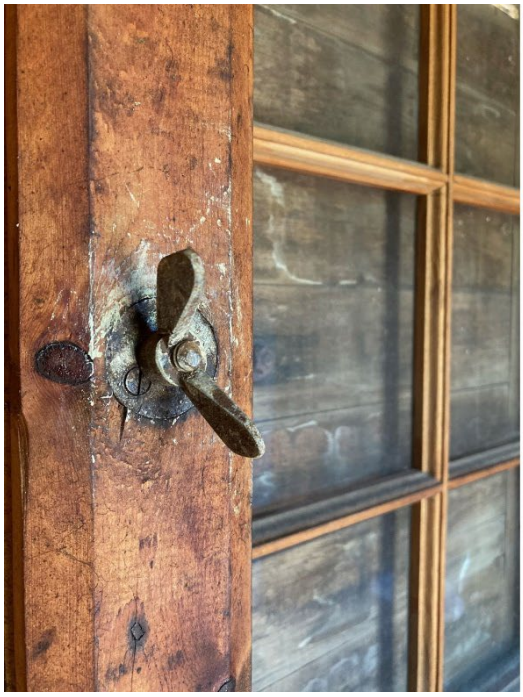

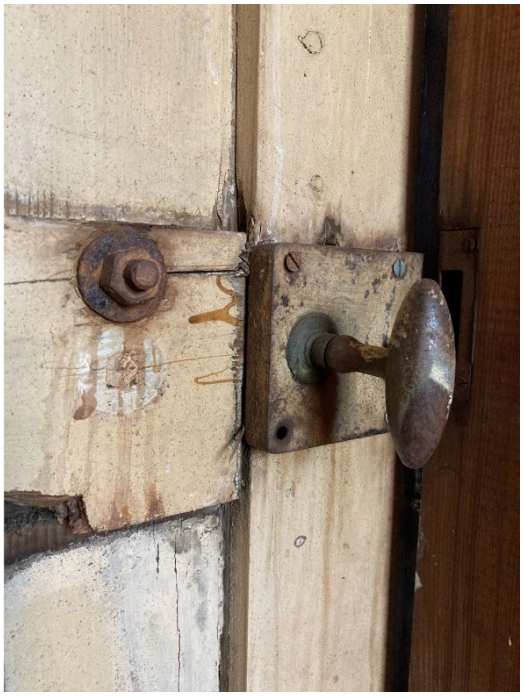

Bilden till vänster. Stängningsbeslag med vingmutter för den utvändiga fönsterluckan. Bilden till höger. Kammarlås på insidan av entrédörren.

24.3.5 Planlösning

Kabelboden består av endast ett litet rum med en fast bänkinredning mot söderväggen under fönstret. Mot väster till höger om entrén finns en gjutjärnskamin ståendes på en eldstadsplan av varmgalvaniserad plåt. Även väggar är täckta med plåt som skydd mot strålningsvärme.

24.3.6 Invändiga ytskikt och utrustning.

Väggar är omålade och det är viktigt att de förblir det. På väggarna finns mängder av inskriptioner och meddelanden från tjänstgörande personal och besökare. Takstolar är uppmärkta (siffror) mot väggelement på fabrik med fet krita. Yttertakets panel som även utgör insida är utbytt i samband med takbyte.

24.3.7 Uppvärmning & ventilation

Uppvärmning saknas. Tidigare gjutjärnskamin och rökrör (demonterat) finns kvar i rummet. Självdrag. Byggnaden står luftigt och upplevs torr. Ett framtida problem är fortsatt igenväxning runt byggnaden vilket riskerar försämrad uttorkning.

Bilden till vänster. Takstol och väggelement uppmärkt på fabrik inför montering.
Bilden till höger. Batteri, torrelement, till driften.

Bilden till vänster. Kopplingsplintar för telefoni.
Bilden till höger. Gjutjärnskamin och eldstadsplan av plåt.

Källförteckning

Arkiv

Riksarkivet, Marieberg Sthlm (Lotsstyrelsen och Fyringenjörkontorets arkiv)
Landsarkivet Visby (Gotska Sandön arkiv)
Sjöfartsverkets arkiv (SjöV) Norrköping
Gotska Sandöns Hembygdsförening (GSH) digitalt foto arkiv
Statens Fastighetsverk (SFV)
Riksantikvarieämbetet (RAÄ)
Naturvårdsverket (NV)
Länsstyrelsen på Gotland
Fyrwiki, Svenska fyrsällskapet nätbaserade lexikon
Tekniska Museet, Digitalt museum

Litteratur

Sveriges fyrplatser, Dan Thunman
Ljus längs kusten, Anders Hedin
Blänket, Svenska fyrsällskapets tidskrift

Myndigheter

Statens Fastighetsverk
Naturvårdsverket
Länsstyrelsen på Gotland
Riksantikvarieämbetet
Sjöfartsverket

Kontakta oss
Länsstyrelsen i Gotlands län
621 85 VISBY
Besöksadress: Visborgsallén 4
Telefon: 010-223 90 00
E-post: gotland@lansstyrelsen.se

www.lansstyrelsen.se/gotland

Denna rapport är framtagen av Länsstyrelsen i Gotlands län i samarbete med följande aktörer:

SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIEÄMBETET

☐ Fortifikationsverket
☐ Kungl. Djurgårdens förvaltn.
☐ Kungl. Hovstaterna
☒ Naturvårdsverket
☐ Sjöfartsverket
☐ Statens fastighetsverk
☐ Sveriges lantbruksuniversitet
☐ Trafikverket

Yttrande

Datum 2022-07-19
Klassificering 3.3.4
Dnr RAÄ-2022-1741

Ert datum 2022-06-22
Er ref NV-06494-22

Avdelning Kulturmiljöavdelningen
Enhet Förvaltningsärenden och bidrag

Vårdprogram för Gotska sandön viss bebyggelse 2022, Gotlands kommun, Gotlands län

Sammanfattning

”Vårdprogram Gotska sandön viss bebyggelse” utgör en bra grund för anläggningens framtida långsiktiga bevarande och förvaltning.

Ärendet

Naturvårdsverket (NV) har insänt det rubricerade vårdprogrammet, daterat den våren 2022, med begäran om Riksantikvarieämbetets (RAÄ) yttrande. RAÄ har vid ett samrådsmöte den 2 juni 2022 lämnat muntliga synpunkter på en tidigare version. Synpunkterna har beaktats i det nu föreliggande vårdprogrammet.

Enligt *Överenskommelse om samverkan mellan Naturvårdsverket och Riksantikvarieämbetet gällande byggnadsminnesförklaring, skyddsbestämmelser och vårdprogram* (2019- 04-15) ska RAÄ ifråga om vårdprogram för statliga byggnadsminnen yttra sig över ”kulturhistorisk värdebeskrivning och vid behov över den föreslagna inriktningen för fastighetens användning, mål, vårdkrav och forskningsbehov samt vid behov även över andra delar av vårdprogrammet”.

Synpunkter

RAÄ anser att vårdprogrammet håller bra kvalitet och att det beskriver anläggningens kulturhistoriska värden och de speciella krav och hänsyn som därmed är relevanta. RAÄ emotser ett fastställt vårdprogram i pärm till Riksantikvarieämbetet, KMf, Box 241 99, 104 51 Stockholm och ett i digital form till registrator@raa.se. RAÄ tar med detta yttrande inte ställning till föreslagna ändringar, utan dessa får på sedvanligt sätt prövas i de fall de är tillståndspliktiga.

Detta beslut har fattats av enhetschefen Ulf Lindberg efter föredragning av handläggaren Oiva Isola. Beslutet har signerats elektroniskt och saknar därför underskrift.

Kopia för kännedom per e-post till: länsmuseum/motsv, hanna.lundkvist@naturvardsverket.se, daniel.heilborn@lansstyrelsen.se

Riksantikvarieämbetet
Storgatan 41
Box 5405
114 84 Stockholm
Tel 08-5191 8000
E-post registrator@raa.se
Hemsida www.raa.se
Org.nr 202100-1090
Plusgiro 599 94-4
Bankgiro 5052-3620